

Políticas para as Línguas Yanomami

**Yanomami tẽ pẽ kahikí
riã noamíowei tẽã oni**

**Yanomama thëpẽ kahikí riã
noamamu wei thãa tûrû**

**Ninam thã yai totihi
thamapowei thã**

**Ninam thãwmih
mítimaraí thão tĩ rĩ**

**Sanöma samakö kai
noamamo totio wi ï tä waheta**

Realização:

Apoio:

MINISTÉRIO DA
CIDADEANIA

Essa publicação foi produzida com apoio da União Europeia. Os conteúdos da publicação são de exclusiva responsabilidade do Instituto Socioambiental e da Hutukara Associação Yanomami e podem não refletir a opinião da União Europeia (<http://ec.europa.eu/world/>).

Os direitos autorais sobre a obra e desenhos constantes são de natureza coletiva e pertencem exclusivamente aos Yanomami.

Obra licenciada por Creative Commons

Atribuição - Não Comercial -

Compartilha Igual | 4.0 Internacional

A reprodução total ou parcial, de qualquer forma, das ilustrações contidas nesta obra, só é permitida para fins não-comerciais e desde que atribuindo de forma clara os devidos créditos aos povos indígenas mencionados, ao Instituto Socioambiental e à Hutukara Associação Yanomami.

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)
(Câmara Brasileira do Livro, SP, Brasil)

Políticas para as línguas Yanomami = Yanomami tê pê kahiki riã noamamuwei téa oni = Yanomama thêpê kahiki riã noamamuwei thâa túrû = Ninam thâa yai totih thamapowei thâ = Sanöma Samakö kai noamamu totio wi ï tâ waheta / [organização Helder Ferreira... [et al.] ; ilustrações Joseca Mokahesi Yanomami, Ehuana Yaira Yanomami]. -- São Paulo : ISA - Instituto Socioambiental ; Boa Vista, RR : Hutukara Associação Yanomami (HAY), 2019. -- (Saberes da floresta Yanomami ; v. 16)

Outros organizadores: Ana Maria A. Machado, Estêvão Benfica Senra, Anne Ballester Soares. Vários autores.

ISBN 978-85-8226-070-8 (ISA - Instituto Socioambiental)

1. América Latina - Línguas - História 2. Índios da América do Sul - Línguas - História 3. Índios Yanomami - Brasil 4. Língua Yanomami 5. Línguas e linguagem 6. Política linguística - Brasil 7. Povos indígenas - Amazônia I. Ferreira, Helder Perri. II. Machado, Ana Maria A. III. Senra, Estêvão Benfica. IV. Soares, Anne Ballester V. Yanomami, Joseca. VI. Yanomami, Ehuana Yaira. VII. Yanomami, Vitor. VIII. Série.

Políticas para as Línguas Yanomami

Yanomami tê pê kahiki Yanomama thêpê kahiki riã noamamuwei téa oni noamamu wei thâa túrû = Ninam thâa yai totih thamapowei thâ = Sanöma samakö kai noamamu totio wi ï tâ waheta

Índices para catálogo sistemático:
1. Línguas Yanomami : Políticas linguística 498.92
Maria Alice Ferreira - Bibliotecária - CRB-8/7964

2019

O Instituto Socioambiental (ISA) é uma associação sem fins lucrativos, fundada em 22 de abril de 1994. Tem como objetivo defender bens e direitos sociais, coletivos e difusos, relativos ao meio ambiente, ao patrimônio cultural, aos direitos humanos e dos povos.

Conselho Diretor:

Deborah Lima (presidente),
Marina Kahn (vice-presidente),
Beto Ricardo e Leão Serva.

Secretário Executivo:

André Villas-Bôas.

Conselho de Gestão Estratégica:

André Villas-Bôas, Adriana Ramos,
Beto Ricardo, Bruno Weis, Deborah Lima,
Fábio Endo, Fany Ricardo, Jurandir M. Craveiro Jr.,
Marcio Santilli, Marcos Wesley, Raquel Pasinato,
Rodrigo Junqueira, Silvia de Melo Futada.

4

São Paulo (sede)
Av. Higienópolis 901
01238-001 São Paulo SP Brasil
Fone: (11) 3515-8900 Fax: (11) 3515-8904
isa@socioambiental.org

Boa Vista
Rua Presidente Costa e Silva 116 São Pedro
69306-670 Boa Vista RR Brasil
Fone: (95) 3224-7068 Fax: (95) 3224-3441
isabv@socioambiental.org

Manaus
Rua Costa Azevedo 272 1º andar Largo do Teatro Centro
69010-230 Manaus AM Brasil
Fone/Fax: (92) 3631-1244/3633-5502
isamao@socioambiental.org

S. Gabriel da Cachoeira
Rua Projetada 70 Centro
69750-000 São Gabriel da Cachoeira AM Brasil
Fone/Fax: (97) 3471-1156 isarn@socioambiental.org

Brasília
SCLN 210 Bloco C Sala 112
70862-530 Brasília DF Brasil
Fone: (61) 3035-5114 Fax: (61) 3035-5121
isadf@socioambiental.org

A Hutukara Associação Yanomami (HAY)

é uma associação sem fins lucrativos que congrega todos os povos indígenas da Terra Indígena Yanomami. Foi fundada em 2004, na aldeia Watoriká, região do Demini, e tem como finalidade a defesa dos direitos dos Yanomami e Ye'kuana.

Hutukara Associação Yanomami

Rua Capitão Bessa 143,
69306-620 Boa Vista, Roraima, Brasil
Fone: 95.3224.6767 hutukara@yahoo.com.br
Facebook: Hutukara Associação Yanomami

5

Volume 16 da série

A coleção *Urihi anë thëpëã pouwi - Saberes da Floresta Yanomami*, fruto da parceria entre a Hutukara e o ISA, tem por objetivo valorizar e fortalecer os saberes e as línguas yanomami. Divulga estudos de pesquisadores yanomami sobre diversas áreas do conhecimento, tradicional ou não. Reúne também pesquisas realizadas em colaboração com especialistas *napé pë* (não-yanomami) e está aberta a outras parcerias institucionais e a diferentes formatos.

Organização:

Helder Perri Ferreira
Ana Maria A. Machado
Estêvão Benfica Senra
Anne Ballester Soares

Autores:

Armindo Goes de Melo (Maturacá théri a)
Alfredo Himotona Yanomama (Papiu théri a)
Ehuana Yaira Yanomami (Demini thérioma a)
Emerson Paulino Ninam (Baixo Mucajáí théri a)
Mana Yanomami (Maimasi théri a)
Marinaldo Sanumá (Awaris théri a)
Mozarildo Yanomami (Missão Catrimani théri a)
Roni Raitateri Yanomami (Marauiá théri a)
Xaporita Yanomami (Surucucu théri a)
Albino Xiriana (Ericó théri a)
Rafael Wanari Yanomami (Parawau théri a)
Genivaldo Krepuna Yanomami (Papiu théri a)
Raimundo Yanomami (Baixo Catrimani théri a)

Mapas:

Estêvão Benfica Senra

Tratamento de imagens:

Cláudio Aparecido Tavares (ISA)

Design e Produção Gráfica:

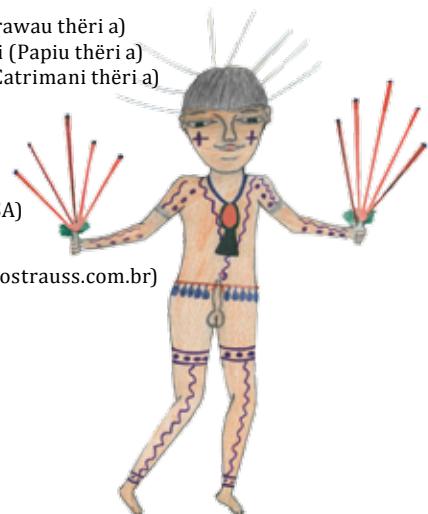
Roberto Strauss (www.robertostrauss.com.br)

Ilustrações:

Joseca Yanomami
Ehuana Yaira Yanomami
Vitor Yanomama

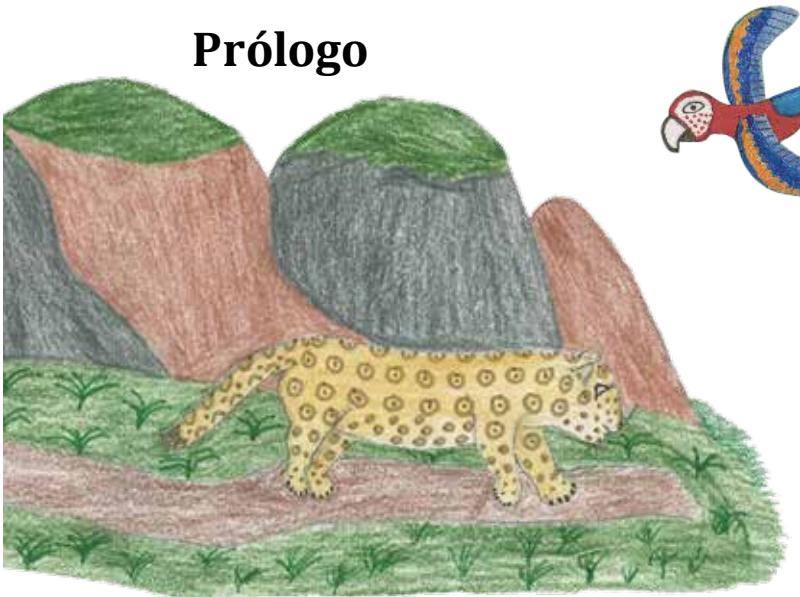
Impressão:

Pancrom

Esta publicação, produzida com recursos do Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (IPHAN) através do projeto Diversidade linguística Yanomami: uma perspectiva intercultural, vigente entre 2016 e 2018, foi concluída em 2018 e impressa em julho de 2019.

Prólogo

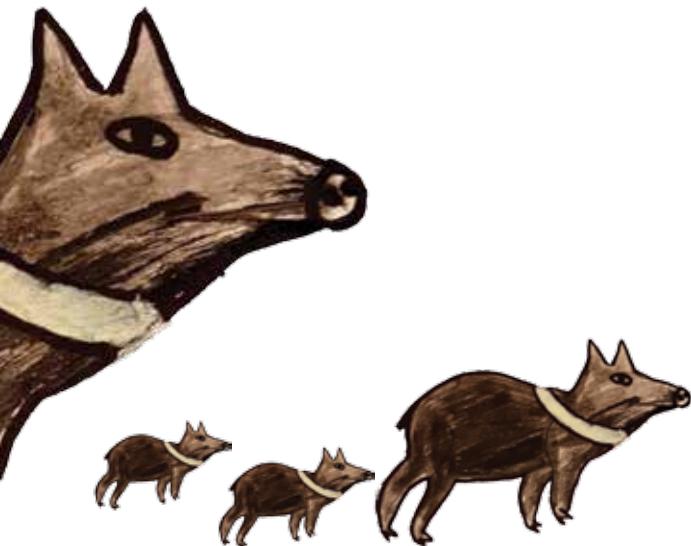
Este livro foi elaborado no âmbito do projeto “Diversidade linguística yanomami: uma perspectiva intercultural” realizado pelo **Instituto Socioambiental (ISA)** e **Hutukara Associação Yanomami**, com financiamento do **Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (IPHAN)**. Com textos escritos em quatro das seis línguas Yanomami, esta obra pretende apresentar aos leitores Yanomami algumas reflexões sobre o passado, o presente e o futuro de suas línguas.

A primeira parte do livro apresenta nove textos produzidos pelos pesquisadores Yanomami que participaram do projeto, e falam de temas variados sobre as línguas Yanomami: a diversidade das seis línguas e 16 dialetos

yanomami falados no Brasil, sua história de diferenciação e dos movimentos migratórios dos grupos que as falam, os desafios e as ameaças que enfrentam, entre outros assuntos.

A segunda parte desse livro, escrita simultaneamente em cinco variedades da família Yanomami (yanomami, yanomam, sanöma e dois dialetos de ninam) e traduzida pelos autores para o português, apresenta algumas propostas de políticas linguísticas elaboradas ao longo do projeto pelos pesquisadores indígenas a partir da reflexão sobre as dificuldades que suas línguas enfrentam para manter-se vivas e fortalecidas. A implantação das políticas linguísticas aqui propostas serão instrumentos fundamentais para a manutenção dessas línguas e da cultura Yanomami como um todo, afinal, preservar uma língua é também proteger um rico universo de conhecimentos.

8

1

- 09 Yanomama yamakî kahiâ noãmio wei thâ
- 11 Yanomami têpë akawâ hairë kutarenaha têpë akawâ temâ mî rẽïwëi têä õni
- 13 Urihi teri pëma kî hamî napë pë kahi kiänî yanomami pëma kî kahi kiä mamairë hititõi mati tê ä oni
- 15 Kami yamaku pihi miyawemowei yamakuni ninam yamaku wâä kulaop naha yam ap thahe
- 17 Yanomama yamakî kâhiâ hirimu xomi nikerewei thâ
- 21 Yanomamî tê pë aka noamatima
- 23 Kami yanomama yamakî kahiâha yamakiâ haïhe yatiwei thâ tûrû
- 27 Proto Yanomami a noã ha: Exi tê ha Yanomamî yama kî ä hai yaitawë?
- 31 Ninam yamaku mahaki iha ai klaiwa pëku ha walo kuni kama yamaku ilihi peha xirixana yamaku wâha hila kewei thâ

9

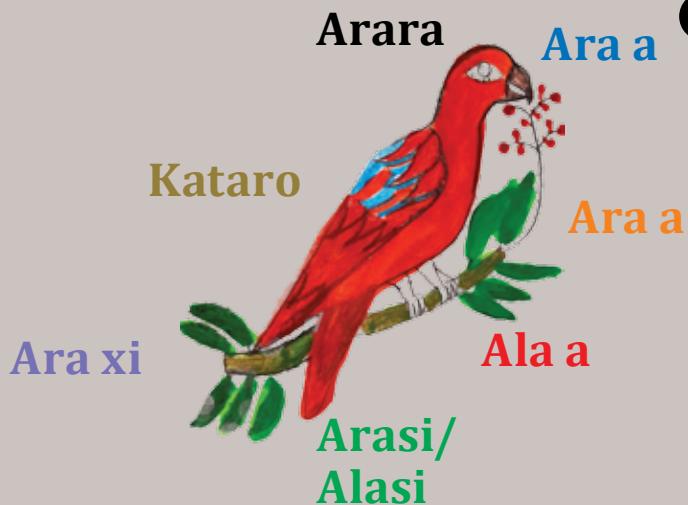
2

- 33 Educação/ Moyāwë hiramorewë/
Moyāmì hiramayotima thë/ Miyau
hilayowei/ Mitxão mawīñ thäw/
Mosa wi ma wi
- 45 Saúde/ Temimapotima/ Temi
pìriotima/ Temi thamapo wei/ Temi
pìrimapowii thäo/ Temö pilio wi
- 51 Cidadania/ Brasil urihiteri kë yama ki/
Në ihipì poyotima thë/ Tapomo wei/
Topomotxowii thë/ Sanotili samakö
- 59 Comunidades/ Xapono pë rë kui/
Yāno thëri pìriotima e thëpë/ Komoli
kiowei ilihip/ Irihik kiraopënaha/
Kami samakö uli pö

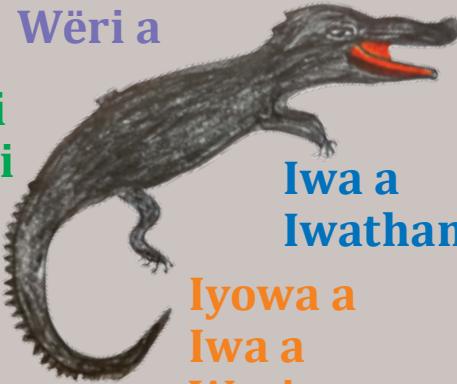
10

1

Weli Weri
Weri a
Iwathamö

Jacaré

Iwa a
Iwathama a
Iyowa a
Iwa a
Weri a

Yanomama yamaki kahiā noāmio wei thā

Genivaldo Krepuna Yanomama - Papiu thëri

Kami yanomama yamakiā haiwei, Brasil thë urihia thā nikere wāroho kua makure napë pata ani yamakiā hai kuo pënaha thë yai taimi, hapainaha yamakiā hai kua: Yanomamî, Sanöma, Yanomama - Yanomae, Ÿaroamë, Ninam, Yänoma.

Ínaha kure Brasil thë urihia yamakiā haiwei thë nikere kua, ihi makií napë pata Brasil thëri ani yamaki kahiā taimi xoa, kama pata ethäaha thā xiro yëtëa pëa. Kua yaro, kami yanomama yamaki kahiāha totoamorinî yamaki kahiā noāmio wei yamathe thaprämái pihio. Kami yanomama yamakiā hai kuopënaha pata thā yaiha (*Lei*) thā turu waato yëtëo têhë, thë xaari.

Ihi têhë napë pata Brasil thëri ani yamaki kahiā nöhë ohote pou wei thë yai kupropë.

Yanomamí tē pē aka wā hai rē
kutare naha tē pē aka wā temī
rē mī mouwei tē ã ñoni

Armindo Goes Melo – Maturacá teri a
Pesquisador Yanomami

15

Yanomamí a urihi ha seis (06) tē pē aka wā
hai hewëa, *dezesseis* (16) tē pē aka wā no ihi-
rupi yëtëa. Yanomamí tē pē pruka makui pei
tē pē ã ora mahu hai yaitawë. Paretota u ha
tē pē rē Yanomamí périre tē pē, *Komixiwë*
u ha tē pē rē périre tē pē xo, *Xekerei* u hamí
tē xo, Aracawëteri pē xo tē pē ã ora yaitawë,
ñ hi tē pē ã pruka híriayou makui, oraora tē
pē ã mahu yaitaprou. Waké waopé a urihi
hamí (*região de Boa Vista*) ñ naha rē tē pē ã
kái ora hai yaitawë kuwë, wā ora hai yaitawë
tē rē kui, *napé pënì dialeto* tē wāha yuaíhe.
Pei tē pē aka no ihirupi rē kui ñ hi tē wāha
dialeto yuaíhe, *napé pënì*. Yanomamí tē pē
ã hai hewëo kutaopé naha yama tē pē kahikí
ã oni kôkaprarema, kamiyé yanomami no
ñpiarewë yama kí, ha kôkaprariní yama tē

pē aka wā xawarapi mĩ ma. Raxa mahu a ha hayuikuni, peripo seis (06) kí ha kupraruní, yama tẽ pẽ kahikí ã mĩ hetatokema. **Yanomamí** porukuwẽ tẽ pẽ rẽ péríprai hamí, xawara anã tẽ pẽ no watéprai pëtaorayoma tẽ pẽ aka wā no rẽ maprariopiwei tẽ kuperawẽ, tẽ pẽ aka wā nohi hõrihiprawẽ ai pẽ xapono hamí. **Napé pẽ** xaponopí ahete hamí tẽ pẽ rẽ péríprai, **napé** tẽ pẽ ã hai hetikékë, **yanomamí** tẽ pẽ ã mahu haimi, pata pẽ ã hai rẽ kuaanowei naha notiwa tẽ pẽ ã hai kuaai kôwemi. Pata pẽ rẽ kuaaimanowei naha notiwa tẽ pẽ kuaai totiwẽ tama, ai pẽ xapono hamí, wayamou, himou, taamayou ei tẽ maa waikiriorima. **Napé** péríomi aní, **Yanomamí** tẽ pẽ ihamí pẽ rẽ napé hikarimouwei pẽ ã **Yanomamí** hapé tẽ ã oni tapoimi, kuwẽ yaro kamyé **Yanomamí** yama kíní yama tẽ ã ha oniprariní, yama tẽ ã oni manaxi rëmakepẽ. **Napé** pẽ aka wãní yanomamí pëma kí aka wã yapékaíhe, pëma kí aka wã yapékëo taproimi. **Yanomamí** períomi, associação teri wama kí xo pẽ ta pruka moyawéo mopotu pei tẽ pẽ aka wã no wáha.

Urihi teri pëma kí hamí napé pẽ kahi kiäní yanomamí pëma kí kahi kiä mamaírë hititoi mati tẽ ã oni

Rafael Wanari Yanomamí -
Parawau teri aní tẽ ã oni prarema

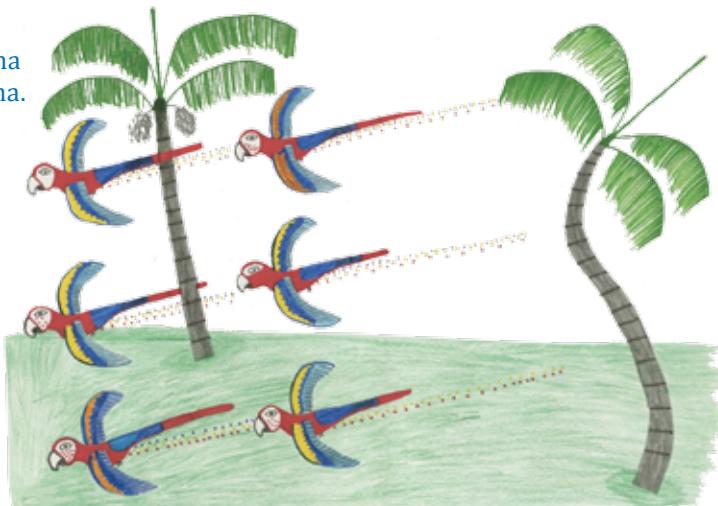
Yanomamí pëmakí urihipi hamí **napé pẽ** waroo xoao mao têhë, kamyé pëma kí kahi kiä hamí pëma kíä xirõ hama, inaha tẽ kua yaro **yanomamí Roraima** urihi teri pëma kíxo, ai **Amazonas** urihi teri pëma kíxo, ihi pëma kíní hapa **napé pẽ** ma pẽ ã hiri pranomi. Kamyé pëma kí urihipi píhamí **napé pẽ** ha waroi kuni, kama pẽ kahi kiä xirõ hipë mou xoaoma, kama **napé pëní** têpë matohi waharë yuaí kuaai wehei naha tẽ ã xiro hiramaíhe. Kuwẽ yaro hei têhë **yanomamí** pëma kí urihipi hamí, he horomarewẽ saúde teri pëha roo mopo tuní, ihi kama pëní têpë wãha matohirë yuaí kuaai wehei naha **yanomamí** pëma kíní pëma e têpë wãha huaiha kui kuni, ihi kama **napé pẽ** kahi kiäní **yanomamí** pëma kí kahikíä tokí mai mata youhe.

Yanomamí pëma kí urihipí hamí, he horomarewé pérē kuiní inaha kuwé iheru pëha têpë wāhã hipéihe: *bom dia, boa tarde, boa noite, você, me dá, bola, vamos, “não, não!”*, *chama, papai, mamãe, relógio, comida, água, sandália, comer, almoço, dormir, copo, prato, trocar, banana, cana, cadê, celular, sabão, desodorante, macaxeira, bolacha, arroz, açúcar, faca, morreu, eu, veio, chorar, vai, bonito, saudade, doente, ele, mulher.*

Hei ihi iherupení, huya têpení, moko têpení **napé** tê ã toaha kui matuheni, **yanomamí** pëma kí kahi kiã maproima tayou, **yanomamí** pëma kí urihipí hamí pëma kí përiaré kuta piyei naha hei iheru péní **napé** tê ã koroha têpë ã xiro hatii. Inaha tê kua yaro **yanomamí** pëma kí kahi kí ã noa mamou mao têhë, **napé** tê ãní pëma kí kahi kí ã mapramarei têhë, weti naha ai pë rorou notiaíwei pë kuaai hëopé? Kuwé yaro pëma kí përi arë kuta piyei naha pëma kí kahi kí noa mamou pëma kí **napé** prouxi totihi tao tikoomai.

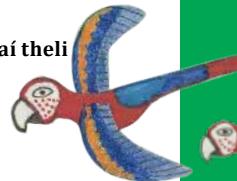
18

Awei, hei tê ã
rëkui yimi
kamarewé inaha
tê ã oni kutaoma.

**Kami yamaku pihi miyawemowei
yamakuni ninam yamaku wãä
kulaop naha yam ap thahe**

Emerson Paulino Xirixana - Baixo Mucajaí theli

Haikia, **ninam** yamaku wãä kulaop naha hei moli ilihu-hè yamaku ap pulule, yaluku-puku *estado* hè. Haikia, **ninam** yamaku wãä ai theli nukuhu pulu kulaop naha **ninam** thã yaini yamaku ap wâha wei, yamaku wãä payili momowei 06 thã ap kule, 16 pèku wãä nukuhu ku pè hetile.

Inaha pèku ilihip kulaop naha pèku wãä ap nukuhui, **yanomamí** pèku olina hèm puluowei pèku, **yanomamí** hâkôkô hèm pèku pulu owei pèku, **yanomamí** kasi hèm pèku pulu owei pèku inaha pèku kulao wei kama pèku e thã yaini pèku yai ap wâha wei. Úhu kama pèku pulu kula owei 8.531 **yanomamí** pèku komoli ap kulale kama thã yaini wâha wei pèku yai, mahkii ai pèku ku pè hetile **yanomam** pèku wâha ap kule. Hei **yanomae** pèku, ai **yanomama** olina hemo hèm pèku pulu owei, ai **yanomamí** olina hâkôkô hèm pèku pulu owei pèku, ai **yanomamí** olina mana hèm pèku pulu owei pèku, inaha kama e thã yaini pèku ap waha wei. Úhu thehe

19

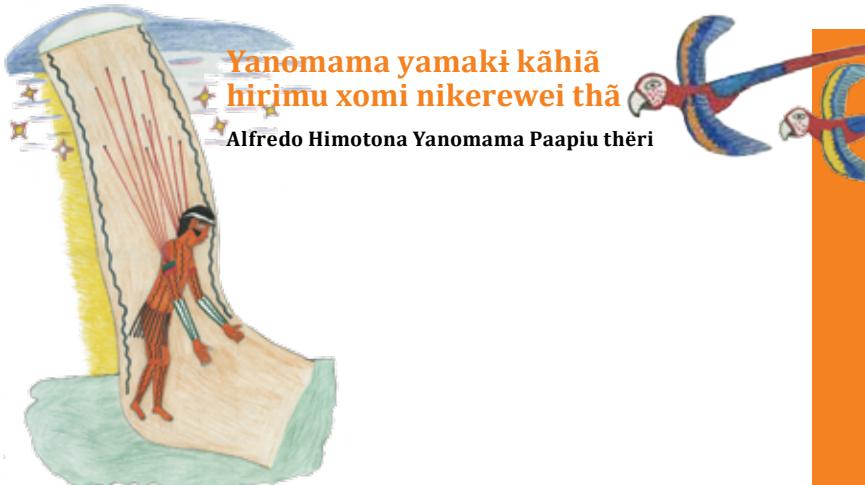
kama pèku kula heti awei
11.906 yanomam pèku kula pè hetile.

Ai **ninam** pèku wāā ai theli hetii **sanoma**
pèku wāha ku pè hetile, hei **sanoma** auari
eli-hè kiowei pèku, **sanoma aracaça** eli-hè
pèku pulu owei pèku, **sanoma hokomawe**
eli-hè pulu owei pèku. Inaha kama e thā yaini
pèku ap waha wei. Komoli kama pèku pulu
kula owei 3.161 **sanoma** pèku ap kulale.

Ũhu thehe ai **ninam** pèku pulu heti owei
ŷaroamē pèku wāha ap kule, **ŷaroamē**
opikitheli pèku, **ŷaroamē yawaripe** pèku,
inaha hei kama pèku ap kule, komoli kula
yo thehe 418 **ŷaroamē** pèku pulu ap kulale.
Haikia inaha ai yamaku pulu maha kulale hè
ninam yamaku ku pè hetile, **ninam** hemo
hèm pèku pulu owei pèku, **ninam** pèku pulu
hākōkōō wei pèku, **ninam** pèku pulu noha
owei pèku, ninaha hei **ninam** yamaku kiowei,
1.680 **ninam** yamaku ap kulale.

Haikia hei ai **ninam** yamaku ku pè hetile
kama pèku wāā hîlî pomo heti, awei pèku **yâ-noma**
noma kama pèku wāha ap kule, mahkii kama
pèku kula owei 130 **yâ-noma** pèku ap kulale
kama thā yaini pèku wāā hawai pèku.

Haikia inaha hei **ninam** pèku, **yanomami**
pèku, **yanomam** pèku, **ninam** pèku, **sanoma**
pèku, **yroame** pèku, **yâ-noma** pèku ap
kulale, mahki hei inaha yamaku ku mahkule
ai yamakuni **ninam** yam thā waiwei ku ap
nukuhule, komolí yamakuni kami yamaku
thā ãp hèm yamaku wāwei ap kii, heiwei,
xapoli mowei, waya mowei, pata pèku thããp
tapo wei inaha ap kule.

**Yanomama yamakî kâhiā
hirimu xomi nikerewei thâ**

Alfredo Himotona Yanomama Paapiu thëri

Awei, hei mori urihi aha komi
yanomama yamakî piriá, ihi yamakî
piriowei, hapai naha yamakî kutaa:

YANOMAMÍ

1. Yanomamí das Serras:

Ketaa, Kataroa, Simoko, Xitei

2. Yanomamí do Oeste: Marauá, Maturacá, Bicho-açu, Marari, Ajuricaba, Maiá, Inambu

3. Yanomamí do Médio Negro:

Parawau, Padauiri

YANOMAM

4. Yanomae:

Demini, Toototopi, Missão Catrimani

5. Yanomama:

Xitei, Homoxi, Haxiu,
Papiu, Kayanaú, Alto Catrimani, Palimiu

6. Yanomam das Serras Central:

Surucucus e Arathau

7. Yanomam das Serras Norte:

Parahuri, Waputha, Polapi

SANÖMA

8. Sanöma de Awaris
9. Sanöma de Hokomawé
10. Sanöma de Aracaçá

NINAM

11. Ninam do Norte ou Xiriana: Ericó, Saúba
12. Ninam do Sul:

Baixo Mucajaí e Alto Mucajaí

13. Ninam do Uraricoera: Uraricoera

ŶAROAMÉ

14. Ŷaroamé das Serras: Serra do Pacu
15. Ŷaroamé das Baixadas: Ajarani, Apiau

YĀNOMA

16. Yānoma: Baixo Catrimani

22

Yanomam, Ŷarōamé, Ninam, Sanöma, Yanomami, Yānoma, inaha yamakî kua.

Mori urihi aha **yanomama** yamakî kakii pîrîhii, pei yamakiâ hai wei komi yamakî kâhiâ kua xoa, ihi yamakî kâhiâ kuo xoawei, ai yamakînî hetu pîrîhuu kua pê hamî, kama pêni yaropéâha haimai kua pêhe naha, ai yamakî pree pîrîpraru kuohetuopé hamî, inaha yaro yamapéâha pree haimai kuë totihî hetu. Ihi makii yaropéâha haimai wehi ai yamakî kupé na ha thâ kuwé totihî makii, ai yaro xomi yama wââhâ haiayu kôõ têhë, ai kama pêni wââhâ haia xomiprai wehi thê pree kua.

Hei têhë pei wama thâ yai hiri xoa, kami yamakiâ yai hai kuopé naha, kuataru xaa-rio pê naha, yaro yamapéâha yai haima xaario

kuopé naha, yathâ wêai xoa. Ai yaro yamapéâha haia xoamiataraí kuapénaha yamathâ wêai. Ai yaro yamapéâha haimai wei thââkâyô xomi nikere mahi kua, ihi yathâa pree wékii. Ihi makii wâisipé ai yaro-péâha haimai wehi ai yamakî hetunî yamathâ hirii têhë inaha thêpêâ hirimu kuo totihio wei ihi yathâa pree wékii:

Yanomami Maturacá: xâma a

Yanomami Marauiá: Xama a

Yanomami Parawau: xama a

Ninam do Sul: xama a

Sanöma: sama a

Yanomama: xâma a

Yanomae: xama a

Ninam do Norte: xama a

Einaha yaro yamapéâha haimai kuë totihî makii, yaro yamapéâha hiriâyu wei hei thâ axihi pihi wehe.

Hei porakapi thêki pêxi têerêka pairire, **sanöma Awaris** théri thâa xo, **Ŷarōamé** thââxo thêkipéâ xiâ têerê, Kama **sanöma** pêni (X) wââha hiraí makihi (S) wââha hiraí paxiohe, kua yaro ai yamakînî yama ethâ hirii têhë, **Xâma** pêâha haimai wehi e thâ hirimu kuë totihî yaro ethêxi têerê! Ai thâ: **Ŷarōamé** pêni **Xâma** pêâha haimai wehi kama e thâ hirimu xomi mahi makii, kami ai yamakînî **Xâma** yamapéâha haimai wei thââka kure na ha **Ŷarōamé** kama e thâ hirimu kuë totihî yaro ethêxi têerê, ihi makii ai wamakînî, (X) wamaa taaí têhë hei **Xâma** wââha einaha wamakî pihi kunomai, **Ŷarōamé** pêkakii pei ûrême siní pêâha kua yaro (**Xâma**) pê kuu

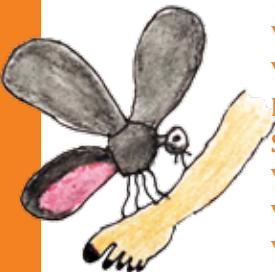
23

paxio! Einaha **yanomama** yamakiā hai kuai
wei hei yathā wēakema, komi wamakiha.

Ihi makii ai thā pree kua xoa, ai yamakini
yaro yampéha haimaiha, yamaki kuataru
maapé naha ai yamaki nohipéní thā pou kuo
maa wehi ihi yathā pree wēai kōo:

Yanomami Maturacá: Pareto
Yanomami Marauiá: Pareto
Yanomami Parawau: Pareto a
Ninam Baixo Mucajaí: Kayō
Sanöma do Awaris: Potoma tē
Ýarōamë: Opinae (Ukuxi)
Yanomama do Papiu: Ukuxi)
Yanomae: Ukuxi a,
Ninam Érico: Íkoxi

24

Einaha thē kua, kihi hrīhami thēpēaka
wakéi thā hirimu praha mahiai yamakini
yamathepēa haimai kuapé naha thā kuaimi,
yanomama komi yamaki makii urihi hamí
matihipé kuo wei yampéha haimai wei pei
yamaki kāhiāni hirimu aipé nikere kua.

Hei hríki hamí ai porapi thē kipé axi pihika
wehei yama thékí pēa hiriāyu wei thékipéa
paxio, kihi ai mori thēxi ka tērēi kami ai
yamakini yama thépē áha haimai kuapé
naha pei hirimu kuwé totihio wei, kihi
Érico théri thēxiā tērē. Ei naha yanomama
yamaki kahikiā yai kuë, yanomama komi
yamaki makii matihí ya mapéha haimai wei
ihi thāha xiro mohoti puo, hei ya thāka
wēakihéha yanomama yamaki kahiā komi
xomi nikere kua mahiā.

Awei kua hikia.

Yanomamí tē pē aka noamatima

Roni Raítateri Yanomamí

25

Awei, kamyé **yanomamí** yama kí á hai
yaitawé nikereo kutaopé naha noamatima,
ya tē wāha no wéyéi. Kamyé **pesquisadores**
yama kini **yanomamí** aka nowamarewé
yama si kí oniprarema, **POLÍTICAS
LINGÜÍSTICAS** wāha kua.

Fhi kutaeni kutare naha **yanomamí** pêma
kí péría rē kutapiyei naha kuwé pêma kini,
hei onioni si pê rē kui pêma si pê pehetipopé.
Kamyé **yanomamí** pêma kí á rē haí rē yaitai
naha 6 **yanomamí** aka pê kua, fhi ei aka pê
huxomi hamí 16 *dialetos* pê kua, makui hei
têhë ei aka pê rē kui aka pê yai wâritiwé. Exi
tê ha pêma kí á wayou têhë, napé tê aka hamí
pêma kí á kái haí nikerou yaro.

Yêtu hamí **yanomamí** pêma kí urihipí hamí
hiramotima nahi pê mao têhë, **yanomamí**
pêma kí á xíro hama makui, kuiké pêma kí

ã rë haiwei naha tē yaitaahérii, kuwë yaro kamyé *pesquisadores yanomami* yama kini kahiki nowamatima yama si ki oniprarema, huya pë iha napé kamyé **yanomami** pëma ki iha pë rë hikarimouwei pë iha yama tē ã ria ha hiyamaní.

Hei têhë **yanomami** pëma ki ã rë haiwei naha tē yai yahatotou haikohérii. Exi tê ha? Ai **yanomami** pëma ki xaponopí hamí huya pë rë kui pë wayamoimi, pë taamamoimi pë kái amoamoimi. Suwë moko pë rë kui pë onimoimi, pë praíaimi, no patapi pë rë kuaanowei naha pë kuaaimi napé pë owëmaíhe. Suwë na íyeprou têhë, pë roomi *absorvente* pë ha pë puhi mi prukarayoma, ei tê pë rë kui tê pë tokuu haikou waikia ha kamyé *pesquisadores* yama kini **POLÍTICAS LINGUÍSTICAS** yama si pë oniprarema, **Boa Vista** a urihi praoë ha.

Kamyé **yanomami** yama ki ã rë haiwei naha tê hiyakaopé, no patapi pë yai rë kuaanowei naha tê kái hiyakaopé huya pë iha, moko pë iha **yanomami** pë ihamí napé hirarewë pë rë hikarimouwei pë kái iha, ai napé he horomarewë pënì tê ã wawëtopopehe ai **napé** patamorewë *governo* urihiteri pë kái iha.

Hiramotima **yanomami** nahi pë huxomi hamí hirarewë **yanomami** pënì no patapi pë rë kuaanowei naha tê pë hirapehe **yanomami** kahiki kái hirapehe, kuwë yaro kama **yanomami** hirarewë pë xiro hikarimopé, hiramotima nahi pë huxomi hamí. **Napé pë** puhimou maopé **yanomami** pë ã haimi yaro, no patapi pë rë kuaanowei naha tê kái taimi yaro.

Kami yanomama yamakí kahiáha yamakiá haihe yatiowi thã tûrû

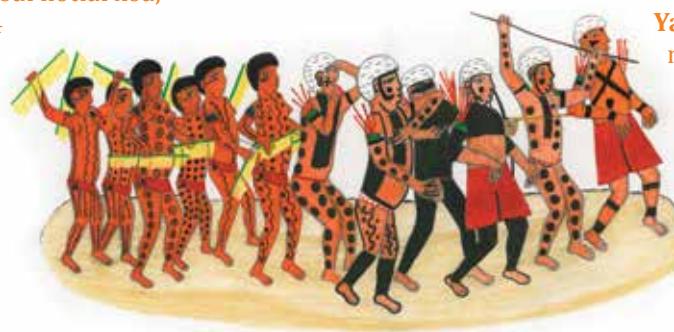
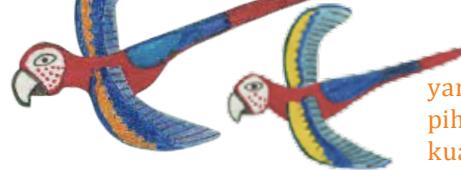
Alfredo Himotona Yanomama Paapiu théri

Awei mori urihi aha komi **yanomama** yamakí píria. Hei ihí yamakí ka pírire kami yamakí káhiá yaiha yamakiá hai wei thë yai totihi, ínaha thë kua yaro kihamí herepëhamí **yanomama Papiu** théri yamakixo, **yanomama Kayanau** théri pëxo, **yanomami Alto Catri-mani 1** théri pëxo, **Yanomami horepë** théri: **Haxiu** théripë xo, **Homoxi** théri pëxo, **Xitei** théripëxo, **Yaritha** théri pëxo, pei yamakí yai kuaí wei yamathë naha mohotimaí maawei hapai naha thë yai kua: **Horepë** théri yamakí hâma humayu têhë, pata thëpëxo, hiya yamakixo yamakí komi wâyâmu, ihí yamakí wâyâmu têhë, ai yamakí pataí tute mahio wei thëpë yâmaka taa. Ihí thëpë pree wâyâmu wapamu hâma thë hiya xo, yano théri yamakí uhurupé hiya xo, einaha thë kua.

Ai yama thë thaai wei, reahu a kuo têhë komi píriotima yamakí praíamayu, ihí têhë pei yamakí manathomu wei yamakini pei yama thë riâ thaai kuapé naha komi yama thëpëä wawëmaí, waiha yamakí praíai xoaraní pei yamakí pihi utupë kupé naha yamakí kuma kâyô praíai xoa, ai kama pihi kuu paxiopé

naha akuu paxio, kama thuwé thëpë pihi
kupë na ha thëpë pree kuma käyô praiai,
yamakî praiamayu siha waiproni amo
praiai huraprotima yamapëä thaai xoa, ihi
thë nasi witiha pora axiha komi yamakî f'kf
xoa, pata thëpëxo, hiya yamakixo, moko
thëpëxo, oxe thëpëxo. Waiha thoothoha
pata thëpëxo, hiya yamakixo, moko thepë-
xo, patayoma thëpërixo yamakî xaimayu
xoa. Ihã kuranî, thë titi rayu têhë yamakî
amoamu xoa, hiya pata yamakinî oxe yama
thëpë komi ha ruruprani, yama thëpë käyô
amoamu, kama oxe yâmi pei thëpë pihini ai
amo pëä hëtëprai hathowehi ihi pëä pree
thaaihe. Reahu aha amo yamapëä thai wei
waiha kami yamakî yanopë hamî yamakî
kôô xerekeo kôôkii têhë, hei amo yama-
pëä pree uwëmai xoati, ihi amo yamapëä
uwëmai kuatiwei, yamakî hutu morânî, mau
uhami yamakî yârimorani, piroyohamî
yamakî huoranî yamakî amoamoma käyo
huu, pata yamakixo, hiya thëpëxo, ihi makii
wârô pata yamakixo, hiya thëpëxo, yamakî
pree wâyâmoma käyo huai, yamakî aka
hai mapramamu pihioimi yaro, einaha
wâyâmotima thëha yamakî kuai. Einaha
yamakî kuai wei pei yamakî uhurupë yai oxe
mahioweinî hei thëka kii thë toai notiai xoa,
thë ha taahenî pei thë uwëmai
xoa wehi, praiatimathë,
xaimayotima thë, amo-
motima thë, f'kf'tima thë,
henimotima thë, **yanoma-**
ma yamakinî komi yamathë
ka thaai kakuai wei na ha thë
uwëmaihe, hei thë ka kii pei

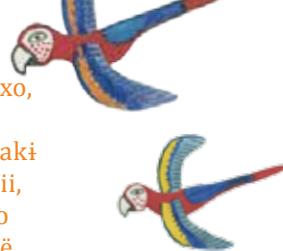

yamakî pihia pata mahi thë titia,
pihi mohoti maa wei thë yaro, inaha thë
kua yaro, kihamî horepë thëri yamakiä hai
totihi xoa **yanomama**, **yanomami** yamakiä
yai hai kuapë na ha komi yamakî kuu xoa
paxioti: pata thëpëxo, oxe thëpëxo, yamakiä
hai xomi pruu wei ai thë kuaimi. Einaha thë
kuai wei napë pënî *Vitalidade das Línguas*
Yanomami thââha hiraîhe, inaha horepëri
yamakî kuai paxia makurati, ai wamatâ
yai hiri kôô, ihi yathâ wëai kôô.

Hei yathâ wëai puoimi thapratica
(Projeto IPHAN) aha **yanomama** wâritima
yamakî pihia xariru wei yamakinî, **yanoma-**
ma pei yamakiä ka hai wei thâ yai yâmiai
kuapë na ha, yama thë taaî yaro, komi
wamakî noa moyâmi thai kuai. Hei thââka kii
napë patapë kâhiâ tûrûha thâ kuowei, Lei siki
üuxiha hei *Diversidade das Línguas Yanomami*
thâ kua yaro, yamathë noa xaari waxu, kami
yanomama yamakiä yai hai kuai paxiopë
naha thë thamaï pihio wei thëma kuoniiha
yanomama yamakinî yamathë hiriprai toko
maano, einaha **yanomama** wâritima yamaki
pihi kuu yaro, hei yamathë tûrûprarema,
awe! Ipa nohi wamatâ.

Awei kihamî ai ipa nohi yari thëri
Yanomae wamakî yâmaka taakii, ipa
nohi **Watorikî** thëri wamakî, ipa
nohi **Yanomae Novo Demini** thëri
wamakî xo, ipa nohi **Parawau**
thëri wamakixo, ipa nohi **Yano-**
mae Toototobi thëri wamakî
xo, ipa nohi **Yanomae Missão**
Catrimani thëri wamakixo, ipa

ai nohi Ÿarõamë Maamasi thëri wamakixo,
 ipa nohi Yänoma Baixo Catrimani thëri
 wamakixo, einaha wamakî kure pei wamakî
 uhurupëha pei hë wamaeki yai moyämî kii,
 kami yanomama wäritima yamakinî kaho
 yarithëri wamakî kuapë naха ihî yamathë
 yai taaí, inaha thë kua yaro wama thâa yai
 hiri, hei wamathâ hiri têhë "maa! hõre thâa!"
 wamakî kunomai! Awei kaho yari thëri pata
 wamakixo, ai thuwë moko patapëxo, ai pa-
 tayoma thëpërixo ſkëftima thëxo, reahumoti-
 ma thëxo, praiamayotima thëxo, xaimayotima
 thëxo, wäyämotima thëxo, manathomotima
 thëxo, xapuriprotima thëxo, pata wamakinî
 hei komi wamathë xaari totihî pou makure, ai
 oxe thëpë hamî hei wama thëpë hëâ hîpiâhe
 torepraraí maa têhë, thëpë pora axiha thëpë
 ſkëfimi, thëpë wäyämu tamoimi, thëpë praiai
 tamoimi thëpë xapuripru tamoimi, thëpë
 totihamu tamoimi, einaha mihi oxe yari thëri
 thëpë kua hathoprario inaha kami **yanoma-
 ma** wäritima yamakî pihi yai kuu. Hei wama
 thâ yai ha hirini, kaho yari thëri wamaki
 ha, hei **napë pë** yai urihipë ahate mahi yaro
 ihämi yanomae wamakî komi huu wei yama
 thë yai tapu, **napë pë** urihipë hamî ai hiya
 yari thëri wamakî pîrîhuu wei yamathë
 tapuu, napë pëha matihi wamapë toai pihio
 têhë, mareaxi kanaaha komi mahi wamakiä
 pihikäyô karëi wei yamathë tapuu, kua yaro
 ihî têhë mau uha kana akepario têhë, komi
 wamakî nomarayu têhë ai wamakî kâhiä hei
 kiipruu wei thë naха yai mohoti mahiä hatho-
 prario, einaha kami **yanomama** wärimatima
 yamakî pihi yai kuu yaro hei yama thâ
 xaari wëai, naха thâ kuataama.

Proto Yanomamî a noã ha: Exi tê ha Yanomamî yama kî ã hai yaitawë?

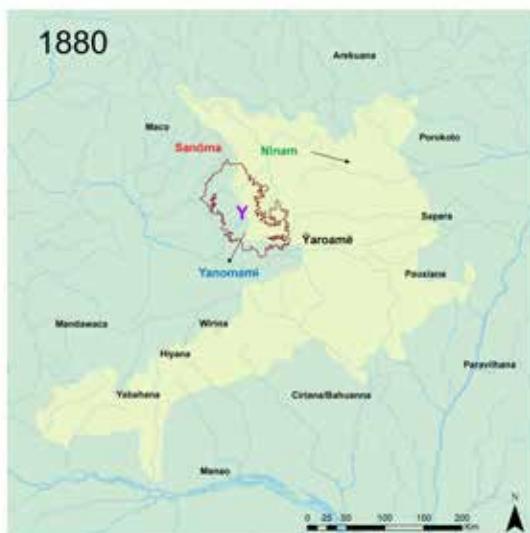
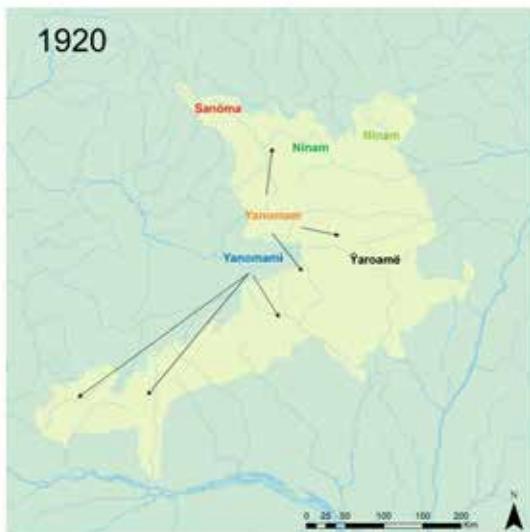
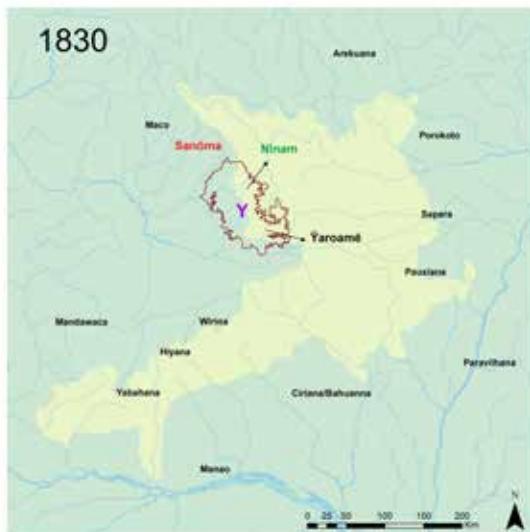
Roni Raitateri Yanomamî

Awei, hapa yütu hamî, 1400 tê kuo têhë,
Yanomamî yama kî pruka pérîoma hehu
 Parima kî kötë hamî. Ihî têhë mahu **yano-
 mamî** yama kî aka kuoma. Ihî aka rë kui,
proto yanomamî wâha tapouhe, napë pënî.

Makui, 1800 tê kuo têhë, ai **Yanomamî**
 tê pë xekeroma. Hapa **Sanömapë** xekereprou
 xomarayoma. Pë yamoaa xomakema,
 inaha taeni **Sanöma** pë ã rë haiwei
 tê yaitawë totihiwë.

32

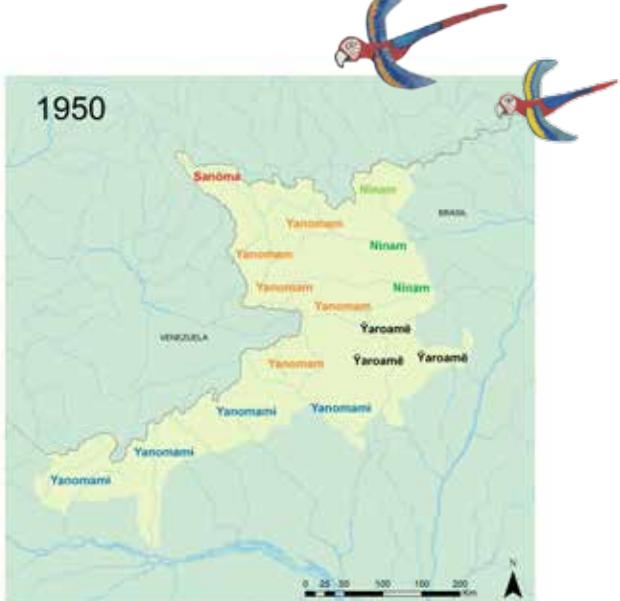
1830 tē kuo tēhē, ai pē xekereprou kōrayoma. **Ninam** pē tiporerayoma. **Yaroamé** pē kāi xekereprou mi heturayoma, pē timia ãyorikema, wai pē yohoparioma.

Hi tēhē **Xamatari** pē xekerou piyéoma, 1850 tē kuo tēhē, pē tiporeprou parirayoma. Hi tēhē **Ninam** pē titetiprarioma, ai pē hékema, ai pē yamoá piyékema.

Hi kutaeni 1900 tē kuo tēhē, **Xamatari** pē pruka timii xoaoma, hehu pē hamí yama ki périoma makui, yari hamí **Yanomamí**. **Xamatari** pē timimama. Hi tēhē, **Yanomamí** pē kāi xekereprou kōrayoma, hehu pē hamí pē yamokema. Kuo tēhē, Yanomamí tē pē xaponopi parai haikohéríma.

1920 tē kuo tēhē **Xamatari** yari hamí pē périkeyouruma, hëyémí oraora u hamí. Hi tēhē,

33

ai **Waika** pē rē héprarionowei pē xaponopí kāi
rarou xoaohérīma: **Ninam, Yaroamë, Yano-**
mam ai pē rē kui kihamí urihi korokoro a
hamí pē pérīhou rāikou xoaohérīm.

1950 tē kuo tēhē kutarenaha urihite-ri **Yanomamí** tē pē kuprarioma, tē pē pérīhīrarioma. **Yanomamí** pē xo, **Waika** pē xo yama kī pérīhou tīrararioma. Yētu hamī napē pē waroo mao tēhē, yama kī huu no motahaoma makui, pata u pē kasi hamī yama kī ha pérīhīraruṇi, napē pēnī **Yanomamí** pē he ha harēheni, tē pē pérīai maprarioma, ihi kutaenī Komixiwē uteri yama kī, Komi-xiwē u hamī yama kī pérīa. Ihī makui, kuikē **Xamatari** yama kī mi, **Yanomamí** orateri yama kī wāha hirou. Kuwē yaro komi **Yano-mamí** tē pē ã rē haīwei naha tē pē aka yaitaa haikirarioma, yama kī urihipi wāha kāi yaitaprou haikirayoma. Kamiyē **Karawētari** **Yanomamí** kē yama kī, notiwa.

**Ninam yamaku mahaki iha ai
klaiwa pèku ha walo kuni kama
yamaku ilihi peha xirixana
yamaku wāha hila kewei thā**

Emerson Paulino - Baixo Mucajaí theli a

Haikia, yutu hè **Ninam** yamaku komoli
waha apè kiohe, **Klaiwa** pèku ha walokuni, ai
Ninam pèku hapa puluowei ha talaleheni, **Ninam**
yamaku wāha apè wali hahei, **Ye'kuana**
pèkuxo, **Porokoto** pèkuxo, **Sapará** pèkuxo
pèku pulu ha talale heni, ūhu thehe pèku apè
wāli hahei **Klaiwa** pèkuni ai **Ninam** yamaku
huwaa wei hataa leheni apè wālīla lehahei,
uhu haiti pèku? **Xirixana** pèku apè ki, inaha
ai **Ninam** pèku pulu pao wei pèku ha kuyoni,
yamaku wāha apè hila kehahei, **Klaiwa**
pèku ha, ūhu thehe **Klaiwa** pèkuni **Xirixana**
yamaku wāha apè hilahahei, ūhu thehe
Ye'kuana pèkuni komoli yamaku **Xirixana**
wāha apè hilapo lahei, **Yanomami**, **Yano-**
mama, **Sanöma**, ai **ninam** yamaku kulaop
naha, ūha thehe **ninam** yamaku **Xirixana** wā

apè maxulu make hawai, **Xirixana** yamaku kia maha läiha, **Ninam** yamaku maha kiiha, **Xirixana** wäha ïlimo wei wäha maha kiop iha **Ninam Xirixana** yamaku wäha apè kule. Inaha kuyalo hèm naha **ninam** yamaku kio wei yam yai ha yototo la yoni, hei **Xirixana** wäha ha yamaku thap **Ninam** yamaku yaini.

Haikia **Ninam** yamaku e *associação* apè kule hè inaha kamiyeni ya apè thaki he, **Ninam** yamakuni *associação* yama thaas thehe, **Xirixana** wähaha ipa **Ninam** pèku pihi nuhmuti mothehe kamiye apè waha yohe, kaleethehe **Ninam** yamaku maha kiiha komoli **Ninam** yamaku pulu kulaop hana thelemi mayo wei maha kiiha hei *associação* eli-hè kaleethehe **Xirixana** yama thaap, **Xirixana** wäha apè uitii **Ninam** yamaku eli-hè, inaha kuyalo hei **Ninam** yama wäha thaawei apè kule, hei **Xirixana** yama wäha titi kethehe hei *associação* wäha lothotho kio lâ ïthe inaha ya ha kuyoni, hei **Ninam** yamaku e *associação* eli-hè **Ninam** thä apè kule, **Ninam xirixana** yamaku eli-hè **Ninam** thä xaali, kua yalo inaha apè kule. Mahakii **Ninam** yamaku yai puluop ha thuwe pèkuxo, ulu pèkuxo, huya pèkuxo, moko pèkuxo wälo pèxo **Xirixana** yama wäha hila pè läi, **Ninam** komoli yamaku apè kuwei, Uxi ú theli, Alto Mucajá theli, Ericó theli, Saúba theli, Uraricuera theli pèku komoli **Ninam** yamaku apè kuwei. Haikia, inaha kuyalo, *TEXOLI ASSOCIAÇÃO NINAM DO ESTADO DE RORAIMA* yama apè tha kihe, **Ninam** thä ani yamaku apè waha wei, thäxo, tüluxo yama apè tapole. Haikia inaha kiop.

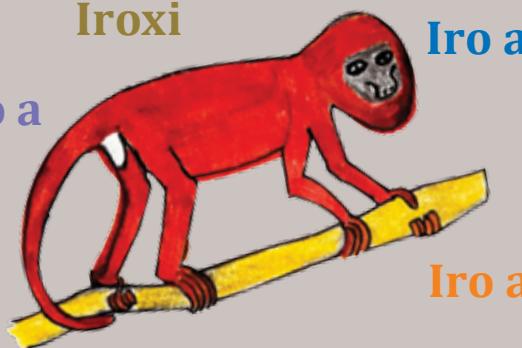
Guariba

Iroxi

Iro a

Iro a

Iro a

Ilo a

Ilo a

Iro a

Educação

Moyāwē hiramorewë

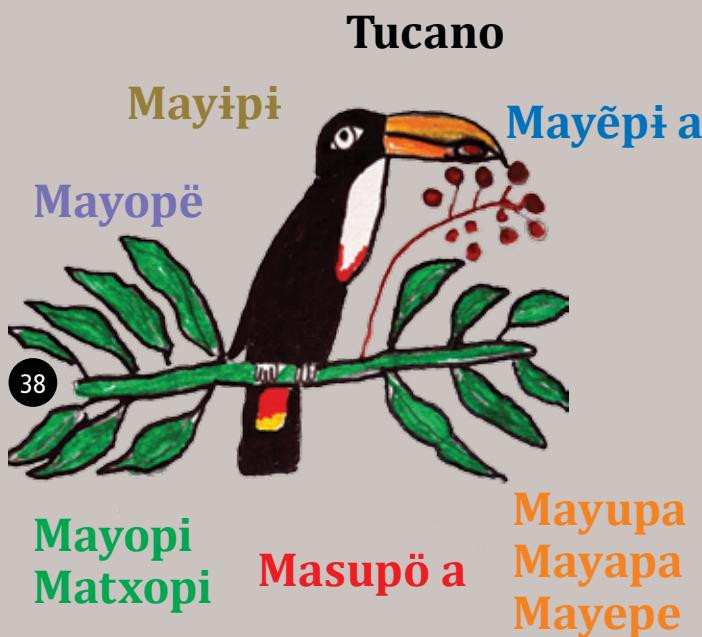
Moyāmī
hiramayotima thë

Miyau hilayowei

Mitxão mawīī thāw

Mosawi ma wi

39

As línguas yanomami devem ser ensinadas nas escolas yanomami

Yanomami: Yanomamî hiramotima nahi pë hamî yanomamî tê ã hiramopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Kami yanomama yamakî hiramayotimapëha (*escolas*) yamakî hiramayu ka hikire f'hf yanomama yamakî kahiâha yamakî hiramayu xoatihuru wei thê kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thâani yamaku miyawe hila mamowei apè kule, hilamawei yâo ha.

Ninam do Norte: Iskora ha ninam thaõni txamak hiramawii thê kïopë.

Sanöma: *Escola* sai naha kami sanöma samakö kai sai naha ulu sama töpö pii hatukama totio olö wi ï sama tä pii kule.

As secretarias de educação devem publicar livros didáticos e de leitura nas línguas yanomami

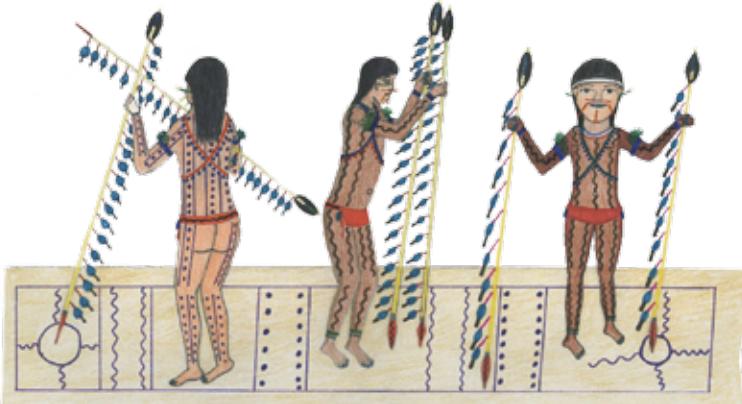
Yanomami: Yanomamî hirarewë pënì onioni si pë rë onimaiwehei, SECD (RR)/ SEDUC (AM) ei urihiteri pënì si pë ha kopeapraheni, si pë hamapehe.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Yanomama yamakînî Hiramayotima yanomama aha yama thëpë riã hiramai wei, yama thëpë ã tûrûprai pariowei waiha, Hiramayotima thëha mamo xatiotima (*Secretaria*) eha yama sipë hipiai ha xoanî ihî anî sipë tûrû hamai xoawei thê kuopë.

Ninam do Sul: Ninam pèkuni liplosi tûlu thakewei SECD pèkuxo, ai klaiwa thelemawei pèkuxo liplosi theku hama wei ap kule.

Ninam do Norte: *Secretaria de Educação wënti* livro txama siki thawii siki tîrî hamawii thê.

Sanöma: SECD makönö ai sätänapi töpönö samakö pasilipo totio wi ï sama tä pii. Kama sanöma samakö kai sai naha waheta ma tökö sai thaa toti pali wi ï sama tä sai pii totia kule.

Os Yanomami devem ter o direito de escrever e falar em suas línguas maternas nos cursos superiores específicos para indígenas (ex: Licenciatura Indígena, Gestão Territorial)

Yanomami: Yanomamí yama kí ã rë haiwei naha wã tirewë tê ha yama kí puhi taamamou têhë kamiyë yama kí ã rë haiwei naha yama tê pë onimapë, yama kí ã kái hapë (*Licenciatura Indígena*, urih temitemí kái përimopotima mimotima);

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Universidade hamí, napë pënì pihi xariotima *Curso de Licenciatura superior Indígena* thâaha kahiraí wehi ha, yanomama yamaki pihi xariru pairio têhë, kami yanomama yamaki kahiä turumamuwei thë kuopë.

Ninam do Sul: Miyawe hilawei kiop hèm ninam tûlu mawei, wâha wei ap kule. Miyawe mawei *universidade* kio thehe.

Ninam do Norte: Kamatxamak e thão wëñë txamak hiramaw hëí txamathe pexma.

Sanöma: *Curso de professores* samakö pii mosa wi po olö wi í *curso universidade* tã, *curso magistério* tã, í naha kui tökö *curso* naha kama Sanöma samakö kai sai naha samakö pii hatukupö toti olö wi í tã, kama samakö kai sai naha sama tã saöka totio wi í samatã pii.

Os Yanomami devem ter direito de mandar documentos burocráticos para as Secretarias de Educação nas línguas yanomami

Yanomamí: Puhi taamarewë mamo yëorewë (*Secretaria de Educação*) urihiteri pë ihamí onioni yama si pë rë ximaiwei yanomamí tê ã hamí yama si pë onimapë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Hiramayotima thëha mamo xatiotima (*Secretaria de Educação*) eha hiramatima yanoma-ma yamakiní, wââha türümamotima (*relatórios*) yama siki hiramai têhë, yanomama yamaki kahiiäní yama siki ha türüpraní, **yama siki hiraai** xoa wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thã ani *Secretaria de Educação* eli-hèm liplosi **tûlu xumawei ap** kule.

Ninam do Norte: kamatxamak e thão wëñë (*Secretaria*) iriha karita txamasik thëí rë hiramawíí txamathe pexma.

Sanöma: *Secretaria* töpö naha waheta sama tã saökama simöa pia tähä, kama samakö kai sai naha waheta sama tã saökö palönö, sama tã waheta simö a wi í tã kua.

É preciso ter pessoas falantes das línguas yanomami trabalhando nas Secretarias de Educação

Yanomami: Puhi taamarewë mamo yëorewë (*Secretaria de Educação*) urihiteri pë iha yanomamì wä harewë pë käi kuopë; ihì pë mao tëhë, ai yanomamì wano tarewë pë nakamo hëopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Hiramayotima thëha mamo xatiotima (*Secretaria de Educação*) eha ai yanomama thëpë kahikiä pouwehi thëpë kiai pariopë.

Ninam do Sul: Ninam thä yahi powei *Secretaria de Educação* eli-hè titio wei ap kule, ninam thä hayi amaweixo.

Ninam do Norte: *Secretaria de Educação* iriha ninam thaõ hirípowii këamì hetiowii thë.

Sanöma: *Secretaria* töpö naha sanöma tã kai naha a hapalo totio wi ï a kalipalo wi ï sama tã pii. Pi hatukupo totio olö wi ï tã naha sanöma samakö kai sai naha samakö hasuo totio wi ï sama tã saöka totio wi ï tã kuopökäo.

Os professores/assessores de educação não Yanomami que trabalham na Terra Indígena Yanomami, devem aprender as línguas Yanomami

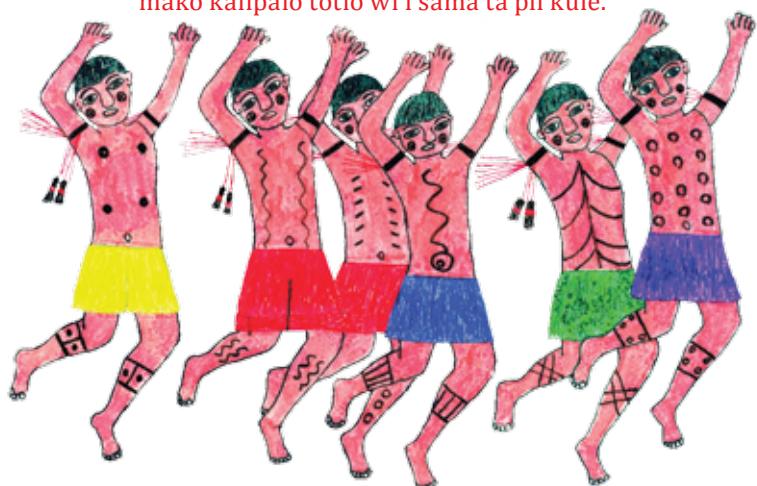
Yanomami: Yanomami pë ihamì napë hirarewë pë rë hikarimouwei yanomamì pë ã hai tapropë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomama thëpë hiramayuwei yanopë hamì ai napë pë kiai kuki tëhë ï hë pënì yanomama pë kahikiä toaiwehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam hilama wei klaiwa kio thehe, ninam thä yihia wei ap kule.

Ninam do norte: Ninam thë irihi kwaiwa pïk këawii pikinë ninam thaõ txihiyam hetiyohii thë.

Sanöma: Kami samakö uli pö naha *escola* pö sai kupai ï pö sai naha *assessor* sätänapi wanö Sanöma wa tã kai hini a totihönö, kami samakö hai ï tã uli naha makö kalipalo totio wi ï sama tã pii kule.

Os Yanomami devem ter o direito de fazer concurso público, processo seletivo e vestibular diferenciado em suas línguas maternas

Yanomami: Puhi moyawë waparewë yaitawë tē kuopë, ai wapamotima yaitawë tē pē kāi kuopë, yanomami yama tē pē riya xiro ha onimani.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Pih moyāmī he wëprotima (*concurso público*) napé pēni hei thāhā ka hiraí wehi ha yanomama yamakini, pih moyāmī haiprotima yama thëpë ã türūmai tēhē kami yanomama yamakī kahiā yaini yathëpëä türūmai! Yamakī kahiā xomi waato yaro, kua yaro hapai naha thëpë kakure, hei *processo seletivo*, hei *vestibular*, hei *concurso público*, einaha thëpë ka kureha yanomama yamakī kahiā xirō türūmamu wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thāni klaiwa pèku miyawe ap hilamole hèm thā wei ap kule.

Ninam do Norte: (*concurso público thëxo vestibular thëxo, processo seletivo thëxo prova*) kiawii ninam thawenê thëkiopë.

Sanöma: Kama Sanöma samakö pii mosawi po totio olö wi ï sätänapi töpönö ï *concurso público* ta hilo wi, Sanöma samakönö ï sama tā sääoka tähä, komi kami Sanöma samakö kai sai nö, sama tā sääokaö samakö hapalo aipö kutenö, ï naha kui tökö kua salo, hi *processo seletivo*, hi *vestibular*, hi *concurso público*, ï naha tökö kui tökö kule ï tā naha Sanöma samakö kai sai saökama kuo totio pökäö.

Devem ser criados estímulos para que os jovens fiquem em suas comunidades e que as línguas yanomami sejam fortalecidas (ex: cursos de formação, centro de formação, biblioteca e internet com conteúdos que valorizem as línguas yanomami)

Yanomamí: Yanomamí huyahuya pë xo, mokomoko pë xo xapono pë hamí pë përiopë, yanomamí tē ã hiakaopë, puhi m oyawëamatima kopemamotima pë xo, puhi moyawëamatima nahi pë xo, wanowano si pë kuorewë si pë xo, *internet tē xo, ihi komi xapono pë hamí pë kupropë*.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yano-mae yamakí yano pëhamë pihi xariotima esikora yáma wáaha hiraíwi a kupra, kuë yaro hiramatima thëpënë oxe thëpë pihi xaariramarariwihii pë mii kua pëa. Ai thë nohö hamë pë xariruu he toreaiwii e thë kuaimi, ñaha kuë yaro napëpënë yamakí nohimäi maowihii hamë pë kiääi nikeru. Pë häowi, kami yamaki yano pëhamë e thë mii yaro. Napëpë centro pëähaka hiraiwihii thë kuaimi yaro, pëha kôkrapraanë thëpë pihi xariroimi yaro. Pata thëpëha wäri henë pë kahikiä onipraaiwihii thë käe kuaimi hwë-tia yaro, pë noa thayopraaiwii thë kuaimi. Ñaha thë kukii töhë, hiya thëpë, moko thëpë yapëkëowii thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam huya pèku maxulu owei yâno ha, kama pèku miyawe mawei ha thakuni, yamaku thääp nuhmutima laõ wei, liplosiki theku, *internet* ha thakuni kiop.

Sanöma: Kami samakö uli pö na ha *escola* pö na ha hisa töpö kua totikinö, töpö pii hatukupo toti olö wi ï sama tä pii kule. *Curso de formação* tä, *biblioteca* tä, *internet* tä ï na ha kui sama tökö pii kule, kami samakö kai lotete o soatio olö wi ï sama tä pii kule.

Saúde

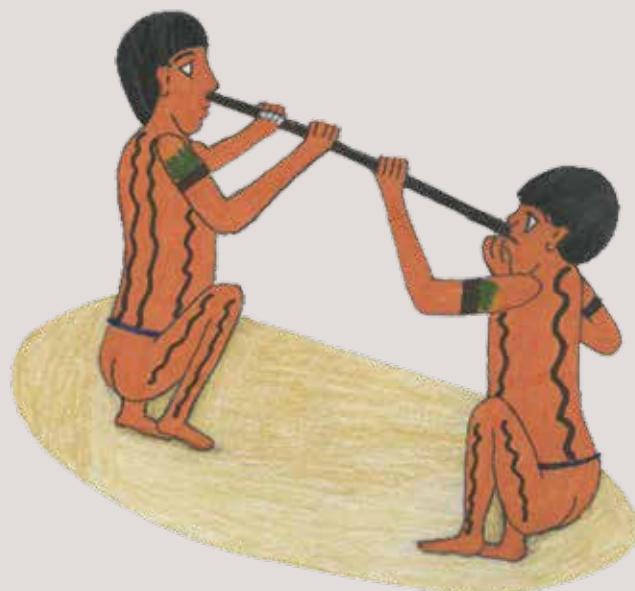
Temímapotima

Temi piriötima

Temi thamapo wei

Temí pirimapowii thão

Temö pilio wi

A SESAI deve respeitar os nomes corretos das comunidades yanomami e também das pessoas, adotando a grafia correta usada pelos yanomami (Ex: Escrever Tihinaki e não Tihinaki)

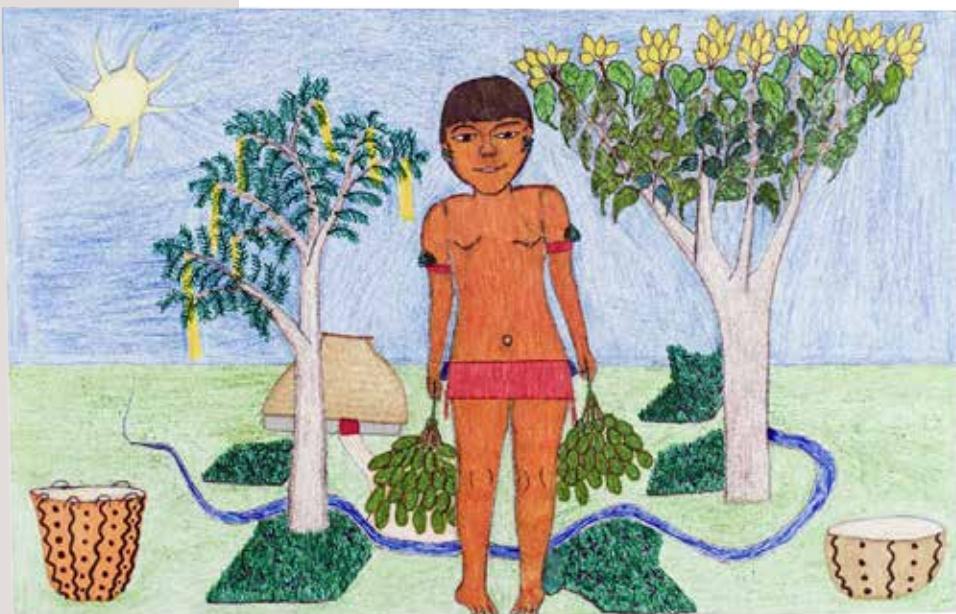
Yanomami: SESAI teri pēni xapono pē wāha rē kuprai naha tē pē wāha yuai katitopehe (Iranaki = Iranakij); Yanomami tē pē wāha kái yuai katitopehe, tē pē wāha kái yāprai katitopehe.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Napē SESAI theri pēha kakii, yanomae temi pírimapotima thēha a kiāai, Poapoaxi praope thē urihi. Ai yanomae yamaki yano pēha oxe epē kiāai, pē kiāai makure *censo* yanomae yamakiāha ka kuawii papeo sipēha kami yamakiné yano yama pēha oni xaari thapopénaha thē thapoimihe. Yano pēha yai kuo xaario pēna ha thēpē oni thapoimihe, kami yamakiā hwarané yano yama pēahaka hayuaí kuaaiwi naha thēpē oni thapuuhe tēhē thē yai totihi, ha-pēnaha thē oni thaíhe: Tihinaki hwei thēa kami yanomae yamakiha thēa oxe, kami yamakiā ihurupē hwaika kuaaiwinaha napē pē kuu. Tihinaki thē oni kuo xaario tēhē, kami pata yamakiné yano yama pēha hirai kuopénaha thē yai oni kuopē.

Ninam do Sul: Ninam pèkuni kama pèku ilihip wāha kiop naha, kama pèkuni tūlu thapop kiop naha SESAI ñi thā yai thapo wei ap kule.

Ninam do norte: kamatxamakiné txamathé tirithapopénaha SESAI patapikiné thēt̄ r̄ thapoo hii thē.

Sanöma: SESAI töpönö sanöma samakö ha hilo wi ï tā sai saöka toita toti olö wi ï sama tā pii kule, sanöma samakö hapalo kui naha ï na tökö pewö ha hilo kua totio wi wa ï sama tā pii maa kule.

Os profissionais de saúde que trabalham na Terra Indígena Yanomami devem aprender as línguas yanomami. No futuro devem ser formados técnicos de saúde yanomami para substituir os técnicos não falantes de yanomami.

Yanomami: Xapono pē hamī napē he horomarewē pē rē hikarimouwei yanomami pē ā hai tapropē. Waihamī Yanomamī he horomarewē pē ha kopepraruni, he horomamotima nahi pē hamī napē yanomami pē ā hai taomi yaro yanomami he horomarewē pē xīro hikrimo hēopē.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomae a urihi hamē napē haromatima pē kiāai, ihi pē kiāai makure kami yamaki kahikiāha pēā hwaimi. Yanomae thē rāakāe mahio tēhē thēpē noa weemu maki, thēpēā kāe hiripraimihe. Kuē yaro ihi pēka kii, kami yamakiā yai hwai kuopēnaha yama pēā pree hwamāiwii thē kuopē.

Ninam do Sul: Ninam yamaku temi pulu mapowi pēkuni ninam thā yihimowei kēawai ap kule, ninam ilihi ha. *Ninam técnico ha thalamaluni ninam thāni klaiwa wāha lāo wei payili powei ap kule posto hè, mahakii hei hoithehe klaiwa pēku miyawe imi yalo ninam thā ani.*

Ninam do norte: Ninam temipirimapoo hii píkiné *técnico de enfermagem* píkiné ninam thāo txihim hetiyow wii thē.

Sanöma: Kami samakö uli pō naha *posto de saúde* töpö kupai ī töpönö sanöma makö kai hinia totilönö, sanöma makö kai naha töpö hapalo totio wi ī sama tä pii kule, waiha *técnico de enfermagem* samakö sai kupopi topa salo, sanöma tä kai naha sätänapi töpö hapalo taö mai ī töpö mapaso tähä, kama sanomä samakö sai kasiapalo totio wi ī sama tä pii kule.

As bulas dos remédios devem ser traduzidas para as línguas yanomami

Yanomami: He horomamotima pë
pesi hamí onioni si pë rë kepri
yanomami tê ã hamí si pë kái kupropë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Napépéné *bulas* thépéhaka hiraiwihi,
kami yanomae yamakí kahikíá hamë thëä
oni wëano kuaimi, kama haromatima thë
mopëka titiawiiha papeo esipë titiaka pa-
riawii, ihi napë thëä hamë *bulas* e thëpë ãha
kua. Kami yanomae yamakí urihipë hamë
hwírimatima thëpë kupra yaro, ihi yanomae
yamakíá hwaí kuopénaха yama thë noa oni
weemomaí xaariowii thë kuopë.

Ninam do Sul: Hemeyuku tüluku ninam
thãani theku tulu thalamawei ap kule.

Ninam do norte: Ninam thawënë
hemetik třř tha am hetřowii thë.

Sanöma: Waheta tökö naha koami
tökö ha wäsä totio wi, kami Sanöma
samakö kai sai naha í tä waheta tha
totipali wi í sama tä pii kule.

54

Cidadania

**Brasil urihiteri
kë yama kí**

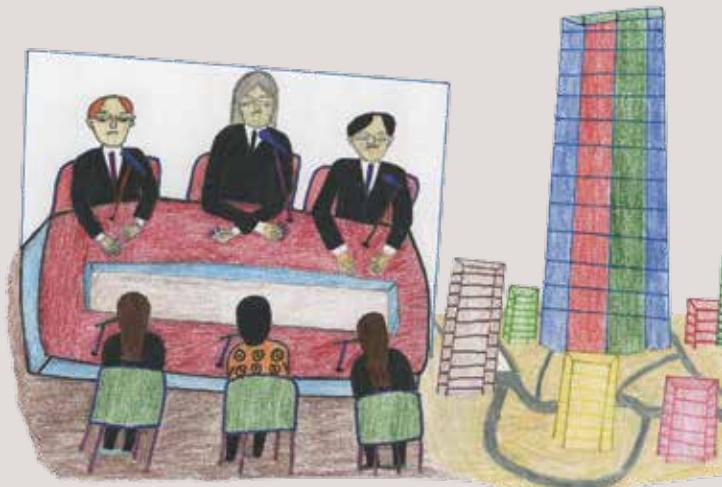
Në ihipi poyotima thë

Tapomo wei

Topomotxowii thë

Sanotili samakö

55

Os cartórios, a FUNAI, a justiça móvel e as prefeituras devem respeitar a forma correta de escrever os nomes dos Yanomami, usando i, é, ö, ï. Devem respeitar também as diferenças de gênero nos nomes (teri/ teriyoma).

Yanomami: Nohi pëyëorewë si pë rë tamouwei nahi pë hamí napë pë rë kuprai pënì kama Yanomamí pë wâha yai yâpramou rë kure naha pë wâha taamai katitopehe (i, é, ö, ï); suwë pë iha *teriyoma tê wâha taapehe, wâro pë iha teri tê wâha taapehe.*

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Kami yanomama yanaki utupë thamu töhë Hunai (FUNAI) thérípëxo, ai napë justiça pëxo, ai napë prefeituras thérípëxo pëha kuikiní kami yanomama yanakiáha yai kuo xaariopénaха xaari yanakiáha tûrúmai totihio wehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam thã tûlu kiop naha Funai pèkuxo, *Justiça Móvel pèkuxo, Prefeitura pèkuxo* ninam yanakuni yama tûlû thapop naha hupo wei yama ap pexima pole.

Ninam do Norte: ninam txamak ethëtîrñë Cartório, FUNAI, *Justiça Móvel i Prefeitura pikinë* ninam txamakinë txamathekí wâhâ hirapih thapoinaha thëtirithapoohei thë.

Sanöma: *Cartório töpö, Funai töpö, Justiça Móvel töpö, Prefeitura töpö* í naha kui töpönö, sanöma samakö ha hilo wi í tâ sai saöka makokoa totio wi í sama tâ sai pii kule, hi tâ kule naha (tili soma) õ ö ä.

Os mapas oficiais do governo brasileiro devem incorporar os nomes indígenas dos lugares (nomes de rios, montanhas, etc).

Yanomamí: Napë patamorewë pënì yanomamí tê pë urihipi no uhutipí rë taiwehei pë hamí hehu pë wâha rë kui, parawa u pë wâha rë kui yanomamí tê pë wâha xîro tapehe.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Hei napë pata pënì urihi a utupëka thaï wehiha (*Mapas oficiais brasileiros*) kami yanomama yanakiáha urihipë kakuprai naha: mau pei upéähaxo, hehu-péähaxo, napë pata pënì thëpëha komi yëtëa pairipairimaí wehi thë kuopë.

Ninam do Sul: Klaiwa pata blasileilo pèkuni *mapa thawei pèku hè ninam yama ilihip waha kiop naha thapo wei ap kule.* (ex Kayanau = Mucajai).

Ninam do Norte: Kwaiwa patapikinë mapa kipih kii ninam txamakinë txamathekí wâhâ hirapih thapoinaha thëkí tîrî thapoohei thë.

Sanöma: Sanöma samakö pilile í tâ uli ukutupö naha sätänapi pata tâ sai nö, sanöma samakö ha hilo kule naha í naha maatu pö ha hilo wi í sama tâ pii sanöma tâ kai sai naha.

Nos bancos deve haver caixas eletrônicos e placas traduzidos nas línguas yanomami

Yanomami: Ruramisi kí ukamorewë tè pë huxomi hamí, yanomamí tè ã kái titiopë, tè pë oni rë yérékëi, yanomamí tè ã kái kuopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Napé pënì mareã siki ukatima, *caixa eletrônico* thâäha ka hirai wehiha thëpë tûrû kuowei yama thëpë tûrû yanomamarari wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Yinelo ukawei kiope hèm ninam thâäni theku tûlu thalamawai ap kule.

Ninam do Norte: Txiyérök pih ikamoiham ninam thawëñë thëkitf rí kiyowii thë.

Sanöma: Sitipanakö titio wi ï tä naha sanöma samakö kai kuo naio wi ï sama tä pii kule.

As agências bancárias mais frequentadas pelos Yanomami devem ter tradutores contratados

Yanomami: Rurami siki keporewë nahi pë hamí Yanomamí pë xîro rë hupraaiwei hamí yanomamí wano tarewë pë xîro hikarimomamopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Napé pënì mareã siki titiotima, *banco* thâäha ka hirai wehiha *yanomama yamakini banco* aha mareã yama siki ukaï tai maa wei yamakini mareã yama siki ukaï têhë yamakî pihinî mohoti ôhôtaai maawei ai yanomama yamakî moyämio wei, mareã siki ukatima *banco* aha yamakî noa moyämí wëyëmoapraruwei thëkuopë.

Ninam do Sul: Yinelo uka wei hèm ninam thâ hîlipowi lukumawai ap kule.

Ninam do norte: Txiyérök i kawii yanoha ninam këyamhetiowii the.

Sanöma: Sitipanakö titio wi ï tä naha sanöma samakö kalipalo naio wi ï sama tä pii kule, sanöma samakö kai naha samakö hapalo tähä, samakö ha hini totia ta lopökää.

Os garimpeiros e outros invasores da Terra Indígena Yanomami devem ser expulsos imediatamente, pois ameaçam também as línguas yanomami

Yanomami: Maa ma ukarewë pë xo, urihiterimi toarewë pë xo pëma pë yaxuprai xoao: ihi pënì urihi a rña wäriaïhe, xapono pë rña kái wäriaïhe; yanomamì pë ã rë haiwei naha, të wäriaïhe, napë kama pë ã rë haiwei naha wã hirimou no motahawë yaro.

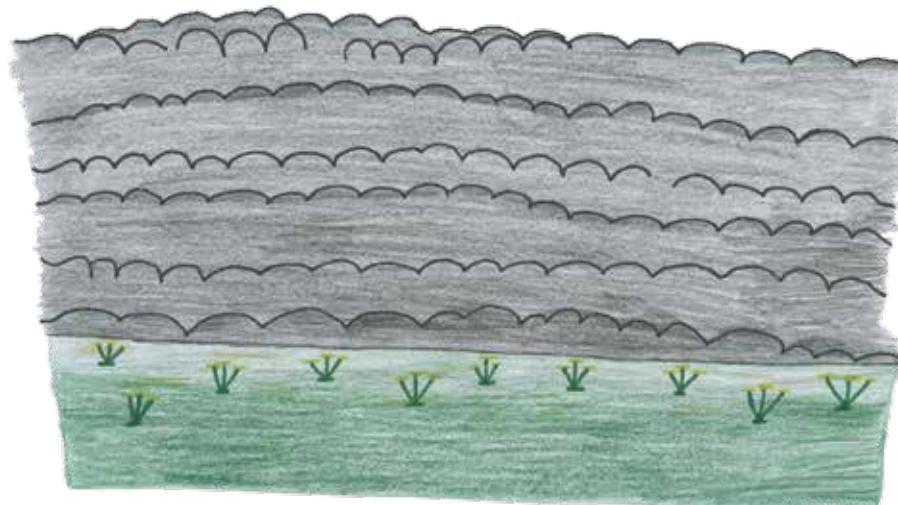
Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yanomae yanakì urihi pëhamë proropë wäröhö kua, maa maxipë toaïwihi, ai napépénë urihi mii pëka thaiwihi pë pree kua, inaha thë kua yaro, kami yanomae yanakì yano pëhamë herea yama aha thapranë, napë yamapë noa thaï. Yamapë rope kôamäi pihiha, mõri a urihi xirõha yanakì piriá yaro, ihi makii, inaha yanomae yanakì hwaï kuë nêhë mai yanakì piriáimi. Inaha kuë yaro ihi

napépénë yanakì urihi pëha wäriahenë yanakì pihi höriamäi kuuapehe naha, kami yanomae yanakì hwaï kuaa pehe naha thë pree thaïhe. Pëä makinari pënë yaropë tokumäi kuuapehe naha, watupapë maeha thaahenë pihi höriamäihe, inaha thë kuuai yaro, kami yanomae yanakì hwaïwii thë wäriahenë, ihi makii, yama thëä kohipë thapuu xoa. Inaha thë pree oni kuopë.

Ninam do Sul: Klaiwa ilahi wälïa wei pëku lopai ukawei ap kule, yamaku ilihip nohipoyalohe, yamaku thä apu ha nihaalia yalo.

Ninam do norte: Ninam thëirihi tham ai kwaiwapikì rikithëha xiharinë pikì ikawii thë.

Sanöma: Garimpeiros töpönö samakö uli pö waniaö, samakö kai waniaö samakö sai pö waniaö. Maatu pö waniaö iñaha iñ töpö kua apa kutenö hiopë tä thaah wi iñ ma töpö susu lä a talo wi ã sama tä pii kule.

**Quando um Yanomami for preso,
ele tem o direito a ter intérprete
em sua língua para se defender**

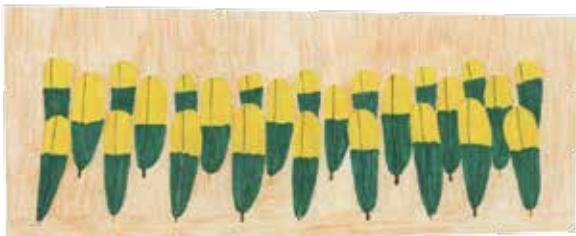
Yanomami: Yanomami a ka kahupouhe tēhë, ai Yanomami wano tarewë a nakai, napë pë iha a wā rña ha huamani.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:
Napë pë urihipëha ai yanomama yamakini hoximi yamatihépë thaatarai tēhë, huëmatima napë pëni ai yanomama yamakí huëprai he tēhë, kama yanomama ethäha wāā hiriprai maahe tēhë, noa wéyémotima (*intérprete*) e pairio wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam huule thehe, kama e thã hayama wei kiowei ap kule, no huawei. Kama e no huawei ap kule, kama e thã hayama weini.

Ninam do norte: Ninam wamakí rikimarenhei theha porisipikinë aho ninam thão hiripoowii wapatxiripowii thekia.

Sanöma: Sanöma tönö hiopö tä thaa a tähä titi taa wi ī a sai naha a titiki tähä sätänapi tä kai hini totio wi ī a nö a titile ī a pasilipo wi ī sama tä pii kule.

Comunidades

Xapono pë rë kui

**Yāno thëri
pìriötima e thëpë**

**Komoli kiowei ilihip
Irihik kïraopënaha
Kami samakö uli pö**

A língua portuguesa deve ser falada pelos yanomami somente na cidade. Nas comunidades as línguas yanomami devem ser fortalecidas

Yanomami: Napé tē ã rē kui kama napé tē pē yahipí hamí tē ã xíro tamou; xapono pē hamí yanomamí tē pē ã xíro hamapé, tē ã hiakaopé.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Yano-mae urihi theri yamakí kakii, napé théāha yamakiā hwaimi, kuë yaro kami yamakí kahikiā xirōha kutarenaha yamakiā huayu, yamakí pírio pēha yanomae théā kohipéowii. Napépē urihipé hamé yamakí huu tēhē, kama napé e théāha yamakiā xirō hwai. Kami yamakí yahi pēhamé yamakí kōa kōpohuruu tēhē, kami yamakí thuwé pēhamé yamakiā hwai tēhē yanomae théāha yamakiā xirō hwai. Napé théāha yamakiā hwaí waroimi, kami yamakí pihi hétéamamoimi, yanomae yamaki kakii moyämé yamakí píria yaro.

Ninam do Sul: Klaiwa thāni ninam yama wāhawei ap kule klaiwa kama pèku ilihu peha, mahakii ninam yamaku ilhi peha kami yamaku thā ani yama wāhawei ap kule.

Ninam do Norte: ninam wamakíwé hawii kawaiwathawén sitatxiha há wamakíwé hawii thé.

Sanöma: Kami samakö uli pō naha samakö kua tähä kama Sanöma samakö kai sai naha samakö hapalo totio wi ī tā kua. Maaki sätänapi töpö uli pō naha samakö kua tähä sätänapi tā kai naha samakö hapalo pão wi ī tā kua.

Não se deve falar português durante os rituais yanomami

Yanomamí: Yanomamí pē kuaái tēhē, pē rē hekuramouwei, pē rē reahumouwei, pē rē wayamouwei, pē rē taamayouwei tēhē, pē rēaamou tihé!

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Kami yanomae yamakí yapékäeyuuwi thé kuaimi. Yanomae xapiri yamakiné yakōana a wai ma kōarahiha, yamakí ma reahumoreha, yamakí ma wayämoreha, yamakí ma pora aximoreha, yamakí ma himomayoreha, kutarenaha yanomae yamakiné yama thé pou. Kuë yaro, yanomae hiya thépexé, moko thépexé napé théāha thépē napémuuwii thé kuaimi, pata thépéné napé théā tai maowihii thépēha e thé hōximi, napé théāha yamakí riáha napémoné pata thépéné reahupé thaimi yarohe. Hwei yama thé mapramarii tēhē thé hōximi.

Ninam do Sul: Ninam yamaku xiahimo thehe klaiwa thāni wāha wei ap nuhmutile

Ninam do Norte: Ninam wamakí yänmi-théha hahowamak irihipéha kwaraiwa thawéné wamakíwé rirípotxowii thépemia.

Sanöma: Sanöma samakö kua pii tähä ī naha samakö kuaö. Samakö wāsamöö, samakö saponomoö, amamoö. īnaha samakö kua soatio olö wi ī sama tā pii kule.

Filmes e músicas devem ter espaço próprio fora das casas yanomami (centros de formação ou escolas) e devem ter horários controlados

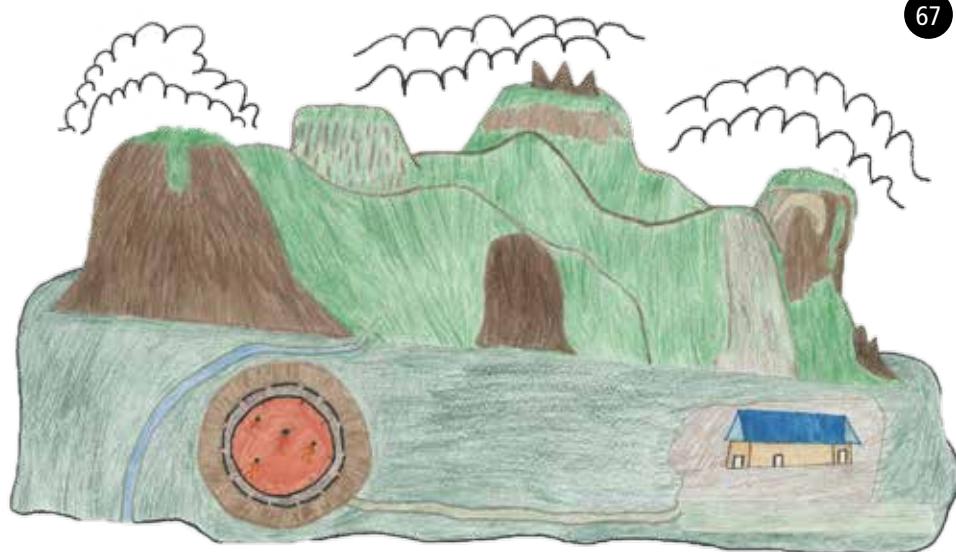
Yanomami: Napë tē pē no uhutipí wāhīma-rewë pē xo, napë amoá pē xo xapono pē hamí tē pē mīmoimi; xomi hamí pē mīmopé, puhi moyawéamatima nahi pē huxomi hamí, hiramotima nahi pē huxomi hamí tē pē yai mīmopé; ei tē pē rē kui mimou yaimotima peripo uxi moto pē kāi kuopé.

Yanomama, Yanomae, Yanomami: Kami yanomae yamakí urihi pēhamé napë yamapé utupéka taaíwii, yano a parikíha ai yanomae thépë hamé yama thépëka taamäiwii, ai yanomae yamakíha thë taamu yai hōximi mahi, kué yaro yaiyo hamé, ihi yama thépë tapraaíwii thépë yanopë thaayaiyuuwi thë kuopé. Napë pëka niayayuuwi hamé, oxe thépë pihi kuu ha yaipronë, thépë waithiri mahipruu, napë pë naka wayuuwii, thépë utupë ha taahenë, thépë pihi kuu yaiyopruu. Inaha yamakí riä ihurupëha thaa mamonë thë imi. Inaha thë yai kua, ai yanomae yutuha thépë aka napérariowii thë yai totihi, ihi têhë, peheti napë pénë inaha thépë thaamanoahe, inaha kami yanomae yamakí pihi ihurupë thamamuuwii thë yano kuo yaiowii thë kuopé.

Ninam do Sul: Ai yāno kiop hèm xiyewei taawei, klaiwa pèku aimowei taawei ap kule, miyawe hilawei yāno laha mi hèm. Kama taa wei themu kiop.

Ninam do Norte: Ninam txamakí irihi pëha filme waw mawii kama wamathtëtxai yano hathaken thëntaawii thë i kama thëmırí xeereawii thë.

Sanöma: Sätänapi wa töpö ukutupö möö pii topa tähä, sätänapi töpö amamo wi ī wa tä pewö hini pi tapa tähä, pai hamö wa tä hini wi ī sama tä pii kule.

É necessário garantir ações que fortaleçam a cultura yanomami, para que as línguas yanomami continuem fortes

Yanomami: Yama kí rë kuaaiwei naha, yama kí ã rë haïwei naha, të kípi poko yu-pipoyou yaro, yama të pë rë pehetipouwei, yama kí rë kuaaiwei naha, yama të pë rña ha hiakaponi, yama kí yai kuaapë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Yanomama yamaki ní yamathë moyãmika thaporenaha yamathë thapu he yatio xoati wei thë xo, pei yamakiã yai wayomayu he yatio xotiwei thëxo, einaha thë kure yamathériã noamai wei thë kuopë.

Ninam do Sul: Ninam yamaku kuwaap naha, yamaku thã ap kio naha yama wailamalão wei ap kule, lothotho yamaku kiop.

Ninam do Norte: Kama txamak irihipëha ninam thão txainë wahawii thë txa kiowii thë ninam thão mih mítimaraowhii.

Sanöma: Sanöma samakönö sama tökö thaa wi ï sama tökö tha a soatio olö wi, kami Sanöma samakö kai sai lotete kuo soatio olö wi ï sama tä sai pii totia kule.

É preciso organizar encontros para que os jovens possam aprender os diálogos cerimoniais, xamanismo, mitologia, canções e outros conhecimentos tradicionais yanomami

Yanomami: Kokamotima të pë tamopë huya pë iha moko pë iha, të pë rë wäyamouwei naha të pë rë hekuramouwei naha, no patapí pë rë kuanowei naha, të pë rë amoamouwei naha, yanomamì kutarenaha kuwë pënì të pë rë taiwehei të pë hiramopë.

Yanomama, Yanomae, Yanomami:

Wäyämötima thëxo, xapuriprotima thëxo, pata thëpë ka kuani naha thääxo, amoamotima thëxo, ai yama thëpëä moyämì hiripu hëai wei thëpëäxo, einaha thëpëä kure ha hiya yama thëpëha usutupramarini yamathëpë moyämì hiramai nohopë.

Ninam do Sul: Taa layowei yama hatha kuni huya pèku eli-hè miywae hilawei ap kule, wayamowei hèm, xapolimowei hèm, heliwei hèm, pata pèku thã ãp hèm ai theku thã taa mawei hèm.

Ninam do Norte: Ninam wahamatxawii kamayanori ha xeerekënë irithai pík hiramawii watxamowii amowamowii i hiriwii ariro thawënë.

Sanöma: Kôkamo wi, wasamo wi, sapulimo wi, ôkamo wi, amamo wi, pata töpö kua noai ï tähä ai sama töpö mosai hinipöö wi ï naha töpö kule ha hisa sama töpö kôkapalönöö, sama töpö mosai taöma pia salo.

URIHI ANË THËPËÄ POUWI

SABERES DA FLORESTA YANOMAMI

A série **Urihi anë thëpëä pouwi - Saberes da Floresta Yanomami**, fruto da parceria entre a Hutukara e o ISA, tem por objetivo valorizar e fortalecer os saberes e as línguas yanomami. Divulga estudos de pesquisadores yanomami sobre diversas áreas do conhecimento, tradicional ou não.

XAPIRI THËÄ ONI | PALAVRAS ESCRITAS SOBRE XAMÄS YANOMAMI

Organização: Morzaniel Framari Yanomami e Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ ISA -2014

HWËRÍMAMOTIMA THË PË Ä ONI - MANUAL DOS REMÉDIOS TRADICIONAIS YANOMAMI

Organização: Morzaniel Framari Yanomami, Ehuana Yanomami, Bruce Albert, William Milliken e Vicente Coelho.

Edição: HAY/ ISA - 2015

70

SALAKA PÖ - PEIXES, CRUSTÁCEOS E MOLUSCOS

Organização: Moreno Saraiwa Martins, Carlos Sanuma, Joana Autuori, Lukas Raimundo Sanuma, Marinaldo Sanuma, Oscar Ipoko Sanuma, Resende Maxiba Apiamô.

Edição: HAY/ ISA - 2016

ANA AMOPÖ - COGUMELOS

Organização: Oscar Ipoko Sanuma, Keisuke Tokimoto, Carlos Sanuma, Joana Autuori (ISA/ USP), Lukas Raimundo Sanuma, Marinaldo Sanuma, Moreno Saraiwa Martins (ISA), Nelson Menolli Jr., Noemia Kazue Ishikawa, Resende Maxiba Apiamô.

Edição: HAY/ ISA - 2016

GARIMPO ILEGAL NOS TERRITÓRIOS YANOMAMI E YE'KWANA (BRASIL-VENEZUELA) - 2017

Organização: Estêvão Benfica Senra, Maria Lucrécia Hernandez, José Becerra Ruiz

Edição: Instituto Sociambiental - 2017

TERRITÓRIOS E COMUNIDADES YANOMAMI (BRASIL - VENEZUELA) - 2014

Organização: SENRA, Estêvão Benfica, TILLETT, A.; RUIZ, J. B.; MARTINS, M. S.; ALVES, R.

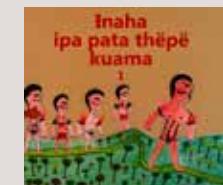
Edição: Instituto Sociambiental - 2014

YURIPÉ SIKI - PEIXES DO RIO CATRIMANI

Organização: Kass ua Adnaldo Yanomami, Mozarilda Yanomami, Mary Agnes Njeri Mwangi, Ana Maria A. Machado, Helder Perri Ferreira, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

INAHA IPA PATA THËPË KUAMA 1

Organização: Alfredo Himotona Yanomama, Helder Perri Ferreira, Genivaldo Krepuna Yanomama, Marconi Kariuna Yanomama, Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

ORUPÉ THËÄ

Organização: Kass ua Adnaldo Yanomami, Mozarilda Yanomami, Mary Agnes Njeri Mwangi, Ana Maria A. Machado, Helder Perri Ferreira, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

YIPIMUWI THËÄ ONI | PALAVRAS ESCRITAS SOBRE MENSTRUAÇÃO

Organização: Ehuana Yaira Yanomami, Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/ Fino traço - 2017

71

TÄ SAÖKA WI İ TÄ WAHETA - ALFABETIZAÇÃO SANÖMA

**LIVRO 1: TÄ KATEHAMÖ LOTETEI İ TÄ -
VOGAIS e LIVRO 2: TÄ KATEHAMÖ
UTITII İ TÄ - CONSOANTES**

Organização: Resende Maxiba Apiamö,
Marinaldo Sanumá, Lukas Raimundo
Sanumá, Sandro Sanumá, Moreno
Saraiva Martins, Joana Autuori

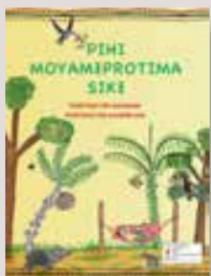
Edição: HAY/ FaE- UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2017

ÖNIMATIMA YANOMAE YAMA THËPË PIHI MOYAMHAIWI SIKI ALFABETIZAÇÃO YANOMAE - VOGAIS E CONSOANTES

Organização: Kasua Adnaldo
Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary
Agnes Njeri Mwangi, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

PIHI MOYAMPROTIMA SIKI ALFABETIZAÇÃO YANOMAMA - VOGAIS E CONSOANTES

Organização: Marconi Kariuna
Yanomama, Alfredo Himotona
Yanomama, Genivaldo Krepuna
Yanomama, Ana Maria A. Machado,
Helder Perri Ferreira

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

INAHA IPA PATA THËPË KUAMA - 2 e 3

Organização: Alfredo Himotona
Yanomama, Helder Perri Ferreira,
Genivaldo Krepuna Yanomama, Marconi
Kariuna Yanomama, Ana Maria A. Machado

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

HAPAO TËHË - 1 e 2

Organização: Kasua Adnaldo
Yanomami, Mozarildo Yanomami, Mary
Agnes Njeri Mwangi, Corrado Dalmonego

Edição: HAY/ FaE - UFMG/ SIEY/
Fino traço - 2018

Fonte: Cambria. 1500 exemplares impressos
em off-set na Gráfica Pancrom em abril de 2019.
Capa em papel Cartão Supremo Duo Design 250 g/m²
e miolo em papel Couché Fosco 115 g/m².